

પ્રકરણ-૪ થોમસ હાર્ડી અને યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક પરિવેશ

૧. ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ

૨. સામાજિક સંઘર્ષ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ

૩. સામાજિક ભેદભાવ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં સામાજિક ભેદભાવ

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક ભેદભાવ

૪. દામ્પત્ય જીવન અને અનૈતિક સંબંધો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં દામ્પત્ય જીવન અને અનૈતિક સંબંધો

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં દામ્પત્ય જીવન અને અનૈતિક સંબંધો

૫. સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

૬. ગ્રામજનો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો

સાહિત્ય જગતમાં ‘નોવેલ’ અન્ય સાહિત્યનાં અનુસંધાનમાં પ્રમાણમાં નવું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. આમ છતાં આ સાહિત્ય સ્વરૂપ તેના ઉદ્ભવ સમયથી જ અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપો કરતાં આગવું તરી આવે છે. ૧૭મી સદીના ઈંગ્લેંડમાં એનું છૂટુંછવાયું લખાણ જોવા મળે છે. ૧૮મી સદીમાં એના ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળે છે અને ૧૯મી સદીમાં તો નોવેલ લોકપ્રિય મનોરંજનનું મૂળભૂત માધ્યમ બની રહેવા પામે છે.

ઈંગ્લેંડમાં ‘એલિઝાબેથન લિટરેચર’ નોવેલના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે મહત્વની પૂર્વભૂમિકા પૂરી પાડે છે. આ સમય દરમિયાન એનો બહોળો ફેલાવો થયો ન હોવા છતાં, આ સાહિત્ય સ્વરૂપ અસામાન્ય તો ન જ હતું. આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ સર ફિલીપ સિડનીની ‘આર્કડીયા’ જે ઇ.સ. ૧૫૮૦માં પ્રગટ થઈ હતી એનું આપી શકાય. નોવેલના ઉદ્ભવ માટે અન્ય જવાબદાર પરિબળ તરીકે એ સમયના સૌથી લોકપ્રિય સાહિત્યસ્વરૂપ નાટકોને પણ ગણી શકાય. આફ્રાબેન એ અંગેજી સાહિત્યના પ્રથમ વ્યવસાયિક નવલકથાકાર છે જે નોવેલના પ્રકાશન દ્વારા પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. તેઓ ફ્રેંચ જેવા યુરોપિયન સાહિત્યમાંથી વિષયસામગ્રી ઉપાડતા અને એને પોતાની નવલકથાઓમાં ખૂબ જ ‘સેન્સેશનાલિસ્ટીક’ બનાવી રજૂ કરતાં. એમના સમકાલિન જહોન બન્યન હતા જેણે સૌપ્રથમવાર પોતાની કૃતિ ‘ ધ પિલગ્રીમસ પ્રાગ્રેસ’ માં પ્લોટ, પાત્રો, વર્ણન અને સંવાદની પરસ્પર પૂર્તિ કરી. આપણે આગળ જોયું એ મુજબ એમણે નવલકથાને વાસ્તવિક બનાવી એમણે કથાનક બાઈબલમાંથી લીધું હોવા છતાં, એમાં આવતા પાત્રો અને પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક નિરૂપણ કર્યું. ૧૭મી સદીના બીજા ભાગમાં નવલકથા સાહિત્ય સ્વરૂપની અન્ય અનેક લાક્ષણિકતાઓનો વિકાસ થયો. લોકોએ આફ્રાબેન જેવાં નવલકથાકારની ‘Sensationalistic Novels’નો અસ્વીકાર કર્યો અને બન્યનના ‘Realism’નો સ્વીકાર કર્યો. પરિણામે ડીફો, ફિલ્ડીંગ અને રીચાર્ડસન જેવા નવલકથાકારોએ પોતાની કૃતિમાં કાલ્પનિક કથાવસ્તુને બદલે વાસ્તવિક, સામાજિક પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવાની શરૂઆત કરી. તત્કાલિન વિવેચકોએ પણ ઇતિહાસ, આત્મકથા અને ધાર્મિક

લખાણો માં જોવા મળતા આ પ્રકારના વાસ્તવિક સામાજિક પરિસ્થિતિના નવલકથામાં નિરૂપણ ઉપર પણ પોતાની મંજૂરીની મહોર મારી.

નવલકથામાં આવેલા આ પ્રકારનાં વળાંક માટે અન્ય જવાબદાર પરિબળ ‘પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ’ અને એની ટેકનોલોજીમાં આવેલો સુધારો હતો.એ પહેલાં નવલકથાનું વાચન સમાજના ભદ્રવર્ગમાં જ પ્રચલિત હતું અને એના વાચકોની સંખ્યા સિમીત હતી. પરંતુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસને લીધે વધુને વધુ નકલો છપાવા લાગી. પરિણામે પુસ્તક સસ્તું બન્યું.એના વાચકોમાં વધારો થયો અને સમાજનો સામાન્ય વર્ગ પણ નવલકથાને વાંચવા લાગ્યો. ‘Target Readers’ માં હવે કારીગર વર્ગ અને સમાજના મધ્યમ વર્ગના સ્ત્રી-પુરુષોનો સમાવેશ થયો. લેખકોએ પણ હવે આશ્રયદાતા ઉપર આધાર ન રાખતા પોતાના પુસ્તકના બહોળા વેચાણ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આર્થિક આવક ઊભી કરી. ‘Target Readers’ બદલાતા નવલકથાના વિષયો, પાત્રો અને પરિસ્થિતિઓ પણ બદલાયા. નવલકથા હવે ઔદ્યોગિકરણને લીધે બદલાતી જતી સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક પરિસ્થિતિ અને એની સમાજના તદ્દન સામાન્ય માનવી પર થતી અસરો ઉપર કેન્દ્રીત થઈ. નવલકથાઓમાં હવે કારખાનાઓમાં કામ કરતો કારીગર વર્ગ, ખાણોમાં કામ કરતો મજૂર વર્ગ, અને ખેતરોમાં કામ કરતા ગ્રામ્યસમાજનું નિરૂપણ થવા લાગ્યું. આવા અતિપછાત અને છેવાડાંના સમાજની જીવનશૈલી, એમની સામાજિક સમસ્યાઓ, પરિસ્થિતિઓ અને પ્રશ્નોએ નવલકથાના વિષયો તરીકે સ્થાન લીધું. અને એ રીતે જોતા નવલકથાના મહત્વના અંગ તરીકે સામાજિક પરિવેશનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બની રહે છે. સાહિત્યમાં સમાજના નિરૂપણ અંગે પ્રદીપ રાવળ લખે છે :

“સમાજ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, વર્ગ, સ્થળ અને વ્યવસાય આદિમાં સામૂહિક રીતે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓનો બનેલો છે.સમાજ એટલે વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ એટલે સમાજ. બંને સિકકાની બે બાજુઓ છે. વિશ્વનો કોઈપણ સર્જક પણ વ્યક્તિ છે.એટલે કે એ પણ સમાજનો એક અંશ છે અને એથી જ કોઈપણ સર્જકના સર્જનમાં યેનકેન પ્રકારેણ સમાજ આવવાનો જ. સમાજ વિનાના સાહિત્યની કલ્પના

જ ન થઈ શકે. આમ છતાં જે તે સર્જનમાં સમાજ કેવી રીતે અથવા કેવો આવે છે; એ સર્જકની પ્રતિભા, તેનાં અભ્યાસ નિરીક્ષણ અને તેની અભિરુચી ઉપર નિર્ભર રહે છે.”^૧

થોમસ હાર્ડી પોતાની નવલકથાઓમાં ૧૯મી સદીના ‘wessex’ ના ગ્રામ્યસમાજની સ્થિતિ અને સમસ્યાઓ, એમના સામાજિક સંબંધોને વાચા આપે છે, તો યુનીલાલ મડિયા સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતના પોતાના પ્રદેશ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના ગ્રામ્યસમાજનું નિરૂપણ પોતાની નવલકથાઓમાં કરે છે. આ બંને નવલકથાકારોની કૃતિઓમાં નિરૂપીત ગ્રામ્યસમાજ પ્રધાનપણે કૃષિ ઉપર આધારિત છે. કૃષિ એમની આવકને અનિશ્ચિત બનાવે છે. લગ્ન, જન્મ, મરણ જેવા પ્રસંગોએ તેઓ આર્થિક ભીસ અનુભવે છે. એમની ગરીબાઈ એમની આશા-આકાંક્ષાઓની પરિપૂર્ણતાની આડે આવે છે. જ્યુડની મહત્વકાંક્ષા છે, ‘સ્કોલર’ બનવાની, પરંતુ એની સામે સૌથી વિકટ સમસ્યા છે જીવન નિર્વાહની. ‘ગરીબોનું નસીબ પણ ગરીબ જ’ એ ઉકિત મુજબ ગ્રામજનોની નબળી આર્થિક સ્થિતિ પણ એમના દુર્ભાગ્ય માટે જવાબદાર સાબિત થાય છે. તેસ એના અલ્પાયુષ્યમાં જે કઠીણાઈઓનો સામનો કરે છે એના માટે જો કોઈ દોષિત હોય તો એ છે એના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ. જરૂરી રૂપિયાનાં અભાવે ગોબર સંતુનું આશું કરી શકતો નથી. આમ સામાન્ય રીતે ગ્રામ્ય સમાજ ગરીબીમાં સબળે છે અને એમની ગરીબાઈ એમના નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યોને અસર કરે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં આપણે ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ, તેઓનો સામાજિક સંઘર્ષ, સામાજિક ભેદભાવ, તેઓનું દામ્પત્ય જીવન અને અનૈતિક સંબંધો વગેરે પાસાંઓને ગ્રામ્ય પરિવેશના સંદર્ભમાં મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૧. ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ

ટેસ ડ’અર્બરવિલ્સના કુટુંબની છોકરી છે. આ એક એવું કુટુંબ છે જેનું ધીમે ધીમે પતન થઈ રહ્યું છે અને તે લુપ્ત થવાની અણી ઉપર છે. તેઓએ પોતાની સામાજિક ઓળખ ગુમાવી દીધી છે

અને એમની અટક પણ 'ડર્બીફિલ્ડ' થઈ ગઈ છે. તેઓ આ ધરતી પર એક ઈચ પણ પોતાની માલિકીની જમીન ધરાવતા નથી. તેઓ પાસે માત્ર એક ઘોડો છે જે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરે છે.

તો બીજી બાજુ એલેક ડ'અર્બરવિલ્સ ધંધામાં નાણાં કમાયો છે અને ઘણી બધી સંપત્તિનો માલિક છે. એની પાસે બધું જ છે-પૈસા, પ્રોપર્ટી અને સામાજિક મોભો. જ્યારે ડર્બીફિલ્ડ પોતે કુટુંબના વારસો છે તે પણ ભૂલી ગયા છે. તેઓ ગરીબ છે. તેઓ પાસે નથી પૈસા કે કોઈ મિલકત. જ્યારે ટેસના મા-બાપને ખબર પડે છે કે તેઓ મૂળભૂત રીતે ડ'અર્બરવિલ્સ જેવા ઉચ્ચ કુટુંબના વંશજો છે ત્યારે તેઓમાં પોતાનું સામાજિક અને આર્થિક સ્તર ઊંચું લાવવાની આકાંક્ષા જન્મે છે, અને આ કાર્ય તેઓ પોતાની સુંદર પુત્રી ટેસના સહકાર વગર કરી શકે એમ નથી. માત્ર ટેસ જ તેમને માટે હુકમનું પત્તું છે.

પોતે મહાન કુટુંબના વારસો છે એ બાબતની જાણ થતાં દારૂડીયો જહોન ડર્બીફિલ્ડ દારૂના પીઠામાં વધુ દારૂ પીવા માટે દોડી જાય છે અને વધુ પડતા દારૂનાં સેવનને લીધે તે હાટમાં મધપૂડા વેચવા જઈ શકતો નથી. એ કાર્યની જવાબદારી ટેસ ઉપર આવી પડે છે. ટેસ પોતાના નાના ભાઈ સાથે ઘોડાગાડીમાં માલ ભરી તેને હંકારી જાય છે. આમ તો તે તહેવારનાં દિવસો હોય છે પરંતુ, ડર્બીફિલ્ડ જેવા કુટુંબોએ પોતાના પેટનો ખાડો પૂરવા માટે દરેક દિવસે કામ કરવું પડતું હોય છે. ટેસ આગલા દિવસની ઉજવણીનો થાક અનુભવતી હોય છે અને તેથી તેને ઊંઘ આવી જાય છે. એ દરમિયાન એની ઘોડાગાડી સામેથી આવતા અન્ય વાહન સાથે અથડાય છે. એ અકસ્માતમાં એમના ઘોડાનું મૃત્યુ થાય છે. ઘોડાના મૃત્યુને લીધે એમના કુટુંબમાં આર્થિક કટોકટી સર્જાય છે અને તેઓનું સમાજના મધ્યમ વર્ગમાંથી મજૂરવર્ગમાં રૂપાંતર થાય છે. ટેસના મા-બાપ દ્વારા એના ઉપર ટ્રન્ટ્રીજ જવા માટે દબાણ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ટેસ ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે પોતાના મજૂરીના કાર્યને અનુરૂપ સાદાં કપડાં પહેરે છે, પરંતુ એની માતા એને આકર્ષક વસ્ત્રો પહેરવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે ટેસ કહે છે :

“Do what you like with me, mother.”²

આમ, ગરીબીને લીધે જ ટેસ જેવી કન્યાઓએ એલેક જેવા નબીરાંઓ દ્વારા થતા શોષણનો સામેથી શિકાર બનવું પડે છે. પોતાના કુટુંબની ગરીબી અને ડેરીમાં અને ત્યારબાદ ખેતરોમાં અત્યંત વિષમ પરિસ્થિતિમાં કામ કરવા મજબૂર કરે છે. પોતાના પિતાના મૃત્યુ બાદ તેઓએ પોતાનું ઝૂંપડું ખાલી કરવું પડે છે અને તેઓનું કુટુંબ રસ્તા ઉપર આવી જાય છે. અંતે અનિચ્છાએ પણ આર્થિક દબાણને વશ એલેક જેણે એના ઉપર બળાત્કાર ગુજાર્યો હોય છે એનો ફરી આશરો લેવો પડે છે. આમ, પોતે એક ગરીબ અને સુંદર કન્યા છે અને તેથી જ એણે પોતાના જીવનમાં જાતીય શોષણ, લગ્ન, ત્યકતા, રખાત અને અંતે ખૂન જેવા અધમ કક્ષાના તબક્કાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડીંગ ક્રાઉડ’ના કથાનાયક ઓકે પોતાના ઘેટાંઓની દેખરેખ માટે બે શ્વાન પાળ્યા હોય છે. એમાનો મોટો કૂતરો જયોર્જ પોતાના કાર્યમાં અનુભવી હોય છે અને પોતાના માલિકના સ્વભાવથી સુપરિચિત છે. જ્યારે નાનો કૂતરો હજુ બીનઅનુભવી અને બીનકાર્યક્ષમ છે. એને પોતાના કાર્યની સંપૂર્ણ જાણકારી હોતી નથી. એક રાત્રે ઓકે પોતાના રહેઠાણે પાછો ફરે છે અને ઘેટાંઓને સવાર સુધી છાપરામાં રોકી રાખવા માટે પોતાના કૂતરાંઓને બોલાવે છે. એની બૂમ સાંભળી માત્ર જયોર્જ જ ત્યાં હાજર થાય છે જ્યારે નાનો કૂતરો ક્યાંય દેખાતો નથી. ઓકે વિચાર્યું કે તે ક્યાંક મરેલું ઘેટું ખાતો હશે. તેથી તે અંદર જઈ સૂઈ જાય છે.

વહેલી સવારે ઓકે દોડતા ઘેટાંઓની ઘંટડીનો અવાજ સાંભળે છે. તે પોતાના અનુભવને આધારે તરત જ સમજી જાય છે કે કાંઈ અજુગતું બન્યું છે. તે પોતાની પથારીમાંથી સફાળો ઊઠી જાય છે અને એક સાંકડી કેડી ઉપર ખૂબ ઝડપે દોડવા લાગે છે અને એક ટેકરી ઉપર ચઢી જાય છે. તે ત્યાં જુએ છે કે પચાસ જેટલા ઘેટાંઓ પોતાના બચ્ચાં સાથે ત્યાં હાજર હતાં, પરંતુ બસો જેટલા અન્ય ઘેટાં અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. તેણે પોતાની ભરવાડની ભાષામાં એ લોકોને બોલાવ્યા, પરંતુ એક પણ ઘેટાંએ તેનો પ્રતિસાદ આપ્યો નહીં. તે એક વાડ ઠેકીને ટેકરીની ધાર પર પહોંચે છે.

ટેકરીના શિખરે ઓક પોતાના નાના કૂતરાંને સ્થિર ઊભેલો જોય છે. તે ત્યાં જઈ નીચે ખીણમાં નજર કરે છે. ખીણમાં એના બસો જેટલા ઘેટાંના ભાંગ્યા-તૂટ્યા શરીરનો ઢગલો પડ્યો હોય છે. એમાંના મોટાભાગના ઘેટાં મરી ગયા હોય છે, તો કેટલાંક મરવાની અણી ઉપર હોય છે. ઓકના નાના કૂતરાંએ ઘેટાંને ગેરમાર્ગે દોરી ખીણમાં ધકેલી દીધા હોય છે.

એના બસો ઘેટાંનું મૃત્યુ એ ઓકના જીવનમાં બનેલી સૌથી ગંભીર કડ્ડાંતિકા હોય છે. એણે એ ઘેટાં ખરીદતી વખતે કરેલું દેવું હજુ ભરપાઈ કરવાનું બાકી હોય છે. એણે એ ઘેટાંનો વીમો ઉતાર્યો હોતો નથી. એ અકસ્માત એક જ ઝાટકે એના જીવનની તમામ બચત બરબાદ કરી નાખે છે. એની એક સ્વતંત્ર ખેડૂત બનવાની મહત્વકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા માટે ઓક છેલ્લાં દસ વર્ષોથી સખત મહેનત કરતો હોય છે. એણે એ માટે અડગ શ્રદ્ધા અને શક્તિ દાખવ્યા હોય છે, પરંતુ એ તમામ અંતે શૂન્યમાં પરિણમે છે. એ અશુભ પ્રસંગે ઓક નીચે પ્રમાણે ઉક્તિ ઉચ્ચારે છે :

“Thank God I am not married ; what would she have done in the poverty now coming upon me.”³

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ના હિન્ટોક ગામના લોકો ગરીબીમાં સબળે છે. સામાન્ય રીતે તેઓ વન્ય પેદાશો ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પરંતુ એનાથી પણ પૂરું ન થતાં, એ લોકોએ કઈ હદે ગરીબીમાં પીસાવું પડે છે એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ માર્ટીનો કિસ્સો છે. માર્ટી હિન્ટોક ગામની ગરીબ કન્યા છે. દેખાવે તે સુંદર છે, પરંતુ એના ચહેરાનું સૌંદર્ય ચિંતા અને ગરીબીથી અકાળે મુરઝાઈ ગયું છે. આમ છતાં તે એના સુંદર, મુલાયમ અને કથ્થઈ રંગના વાળની માલિક છે. એ પોતે પણ એના વાળની સુંદરતાથી સંપૂર્ણ સભાન છે અને એને પોતાના વાળ અતિ પ્રિય છે. બીજી બાજુ, શ્રીમતિ ચાર્મોન્ડ ધનિક અને આધુનિક યુવતી છે જેને વિવિધ રંગી વાળની વીગ પહેરવાનો શોખ છે. એની નજર માર્ટીના સુંદર વાળ પર હોય છે અને એના વાળમાંથી પોતાના માટે વીગ બનાવવા માંગે છે.

એ માટે એ પેરકોમ્બ હજામને રોકે છે, જે માર્ટીને એના વાળ કાપી આપવા માટે સમજાવે, લલચાવે અને અંતે ધમકાવે છે. આમ છતાં માર્ટી એના દબાણને વશ થતી નથી અને કહે છે :

“હું કોઈને મારા વાળ વેચવાની નથી...તમે લાખ કોશિશ કરશો તો પણ હું લલચાવવાની નથી.”^૪

પરંતુ માર્ટીને જ્યારે ખબર પડે છે કે એનો પ્રેમી ગાઈલ્સ ગ્રેસના પ્રેમમાં છે ત્યારે હતાશ થઈ એ વિચારે છે કે આ સુંદર વાળ કોને માટે ? અને એ પોતાના વાળ પેરકોમ્બ હજામને વેચવા માટે કાપી નાખે છે. ગાઈલ્સથી આ વાત છૂપાવવા માટે માર્ટી માથે બોનેટ બાંધે છે, પરંતુ ગાઈલ્સથી એ વાત છૂપી રહેતી નથી :

“કારણ કે એ જાણતો હતો કે આ ગામમાં પૈસા માટે ઘણાં લોકો આમ કરતા હતા.”^૫

ઉપરોક્ત ઘટનામાં ગ્રામજનોની ગરીબી, લાચારી અને હતાશાનો ખ્યાલ આવે જ છે, પરંતુ સાથે સાથે શ્રીમતિ ચાર્મોન્ડ જેવા ધનિકો એ લોકોની ગરીબીનો કેવો ગેરલાભ ઉઠાવે છે એમના કુદરતી સૌંદર્યનો ભોગ લઈ પોતાનું કૃત્રિમ સૌંદર્ય વધારવાનો કેવો અપ્રમાણિક પ્રયત્ન કરે છે એનો પણ ખ્યાલ આવે છે. આ ઉપરાંત આ જ કૃતિમાં ગાઈલ્સ દ્વારા આયોજિત ક્રિસમસ પાર્ટી,^૬ જહોનના મૃત્યુ બાદ ગાઈલ્સના માથે ઝંબુળાતી આફતો અને અંતે જે દશામાં ગાઈલ્સ મૃત્યુ પામે છે એમાં તો ‘મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’ માં હેન્રી દ્વારા પત્નિનું વેચાણ, તો સુસાનની ન્યુસનની તાબેદારી અને ન્યુસનના કહેવાતા મૃત્યુ બાદ સુસાનની હેન્રીની શોધ, એ સર્વમાં ગ્રામજનોની ગરીબાઈ દાઝવાથી ચામડી ઉપર ઉપસી આવતા ફોડાની જેમ આગળ તરી આવે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ :

યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં પણ ગ્રામ્યસમાજમાં પ્રવર્તમાન ગરીબી અને દરિદ્રતાનું વાસ્તવિક ચિત્રણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. જમીનદારો અને શાહુકારો ગરીબ ગ્રામજનોનું શોષણ કરે છે. એ લોકો દરિદ્રતાને કારણે દયનીય જીવન જીવે છે. એક ગરીબ ગ્રામજન મહેનત મજૂરી કરે છે અને

છતાં એ ગરીબ જ રહેવા પામે છે કારણકે ગામડાંઓમાં કાળી મજૂરી છે પરંતુ એની સામે કમાણી નથી. પોતાની મર્યાદીત આવકના સંદર્ભે જીવન જરૂરિયાતો વધારે છે. જનમ, લગન, મરણ જેવા પ્રસંગોને પહોંચી વળવા માટે એણે શાહુકારો પાસે ઉછીના વ્યાજે નાણાં લેવા પડે છે અને એ ઋણ ચૂકવવાની ચિંતામાં એણે સમગ્ર જીવન પસાર કરવું પડે છે. ખેતરમાં મબલખ પાક ઉતરે છે. પરંતુ પોતાની મોટાભાગની કમાણી ખેડૂતે દેવું ચૂકતે કરવામાં વાપરવી પડે છે. આમ, ભારતીય ખેડૂત દેવાના ડુંગર નીચે જીવે છે. ક્યારેક એ દેવું ચૂકતે ન થઈ શકતા એણે પોતાના ઘરબાર, જમીન જતાં કરવા પડે છે. શાહુકારો ગ્રામજનોને પોતાની ચુંગાલમાં કેવી રીતે ફસાવે છે એનું તાદૃશ ચિત્રણ ‘વ્યાજનો વારસ’ માં કરવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથાના ત્રીજા પ્રકરણમાં શાહુકાર આભાશાનો પોતાના આસામી સાથેનો ખાનદાની વટ-વ્યવહાર નજરે ચઢે છે. લાખિયાર એમનો આસામી હોય છે. એને કરેલા ધિરાણ પર વ્યાજનું વ્યાજ ચડતું જતું હોય છે. ચતરભજ આભાશાની શરાફી પેઢીનો મુનીમ છે. જ્યારે શેઠને ત્યાં કંદોરાબંધ દિકરો જન્મે છે, તેનો હરખ કરવા લાખિયાર શેઠને મળવા જાય છે, એ તકનો લાભ લઈ ચતરભજ એના લેણાંની વાત એની લાક્ષણિક રીતે કાઢે છે, ને હુકમનામું બજાવીને જપ્તી લઈને ગોદડાં-ગાભા વીખવાની ધમકી પણ આપે છે, રખે ને કોક દિવસ લાખિયાર એમના ઘર ઉપર ઘા કરી જાય. એ એમની મેડીને પછવાડેના જ ફળિયામાં રહેતો હોય છે. તેથી આભાશા મનોમન ગભરાય છે. તેથી કાંટિયાવરણનો ભય દૂર કરવા લાખિયારનું ઘર ગીરો લખી લેવાની ચતરભજની વાતને ટેકો આપે છે, ને કકળતા લાખિયારને એમની લાક્ષણિક રીતે દિલાસો પણ દે છે. એ સંવાદમાં વચ્ચે વચ્ચે ખિજાતા, કડવું બોલતા ચતરભજને પણ તેઓ ઠપકો દેતા રહે છે. લાખિયારનો પક્ષ લઈ મુનીમને દબાવતા પણ રહે છે, પણ અંતે કળેવળે લાખિયારનું ખોરડું લખાવી લે છે, ત્યારે જ એમને ચેન પડે છે. ચતરભજથી વિરુદ્ધ એમની શરાફી નીતિ “મારવો તો મીરની” છે. ગરીબ નાના આસામીઓના ગાડદાં-ગાભાં વીખવામાં એમને રસ નથી. મડિયા અહિં લખે છે :

“છેવટે લાખિયાર વીલે મોંએ ઊભો થયો અને જીવનનું સર્વસ્વ અહીં હોડમાં હારી ચૂક્યો હોય એમ હતાશ થઈને ડેલી બહાર નીકળવા જતો હતો...”⁹

લાખિયાર જેવા અન્ય અનેક ગ્રામજનો છે જે આત્માશાની શરાફી પેઢીના શોષણનો ભોગ બન્યા છે. જેમકે જસપરની બાજુમાં જ મીગોળા નામે ગામ આવેલું છે. આ ગામની મોટાભાગની વસતિ સંધી લોકોની છે. આ ગામ આત્માશાની ધીરધારનું મુખ્ય મથક છે. આ ગામના લોકો વર્ષના અગિયાર મહિના સુધી આત્માશાની પેઢીએથી નાણાં ઉધાર લઈ પોતાનો પેટગુજારો કરે છે. અને એકાદ મહિના દરમિયાન બેચાર ઠેકાણે લૂંટફાંટ કરી આખા વરસનું કરજ ભરપાઈ કરી આપવાની એમની પ્રણાલિકા છે. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા કાયદો-વ્યવસ્થા ચુસ્ત કરાતા આ પ્રજા પોતાનો કસબ અજમાવી શકતી નથી. એ રીતે એ આખી કોમ આર્થિક રીતે ભાંગી પડે છે અને કરજદારની સ્થિતિમાં મુકાય છે. છેલ્લાં ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષની ધીરધાર દરમિયાન તો આત્માશા મીગોળાનાં અર્ધા ખોરડાં ગીરો અને વેચાણખત દ્વારા પોતાની માલિકીનાં કરી લીધા હોય છે. અને બાકીનાં અર્ધા ખોરડાં પણ આવતાં દસ-વીસ વર્ષમાં આ પેઢીની જ માલિકીનાં થશે એવી દીર્ઘદૃષ્ટા ચતરભજની ગણતરી હોય છે. આ રીતે લોકો આત્માશાને મીગોળાનો રાજા ગણે છે.

‘ઈંધણ ઓછાં પડ્યાં’માં કાઠિયાવાડના ગ્રામજનોને યુધ્ધ-સર્જિત મોંઘવારી, અકુદરતી અછત, સંઘરાખોરી, નફાખોરી અને કાળાબજારોની ભીસમાં પીસાતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કાઠિયાવાડ કોર્પોરેશનની સ્થાપના થયા પછી ત્રણ-ત્રણ મહિનાથી અનાજના ભાવ આસમાને પહોંચ્યા છે. આગલી મોસમે મોં માંગ્યા ભાવ આપીને લીલુ શેઠની પેઢીએ ખેડૂતો પાસેથી અનાજનો દાણો-દાણો ખરીદી લીધો છે. ઊંચા ભાવ હજી વધારે ઊંચા જશે એવી ગણતરીથી નાના વેપારીઓએ પણ લીલુશેઠના પગલે ચાલી જથ્થાબંધ અનાજનો સંગ્રહ કરી લીધો છે. પરિણામે આખા પંથકમાં અનાજની અકુદરતી અછત સર્જાય છે. આ માટે કાઠિયાવાડ કોર્પોરેશને કરેલી અનાજની ધૂમ નિકાસ

મહદંશે જવાબદાર છે. અને હજી પણ એ પેઢી ઊંચે ભાવે લેવાલ હોવાથી વેપારીઓ ઊંચા ભાવની લાલચે અનાજ સંઘરીને બેઠા છે.

લોકોએ ત્રણ-ત્રણ મહિનાથી અનાજનો દાણો સુધ્યાં જોયો નથી. ઘરમાં રાખવામાં આવેલી અનાજની કોઠીના તળિયાં સાફ થઈ ગયાં છે. ઘાંચીની ઘાણીઓમાં તેલીબિયાં પિલાયા પછી વધતા ખોળની માંગ બેહદ વધી છે. લોકોએ અનાજના અભાવે ખોળ ખાવાનો શરૂ કર્યો છે. એ દરમિયાન ‘ખીહર’ નો તહેવાર આવતા એ દિવસે ખોળને બદલે અનાજ ખાવાની લોકો આશા રાખે છે. માટે તહેવારના આગલા દિવસોમાં ગુંદિયાની બજારમાં આસપાસનાં ગામડાંનો માનવ મહેરામણ ઉમટી પડે છે. શીંગ અને ખોળ ચાવી ચાવીને એમના ગાલ જાણે કે જડબામાં ભરાઈ ગયા છે, આંખો ઊંડી ઉતરી ગઈ છે. અને છતાં ચહેરાની રેખાઓમાં જીજીવિષાનું નૂર ચમકે છે. અનાજ-કરિયાણાની દુકાનોએ લોકોની લાંબી કતાર લાગી છે. પરંતુ દુકાનદારો એમની નોંધ સુધ્યાં લેતા નથી અને ઈરાદાપૂર્વક દુકાનો મોડી ખોલે છે. ભૂખથી વ્યાકૂળ થયેલા લોકો દુકાનદારોને કાકલૂદી કરે છે :

“એ માવતર, હવે મહેર કરો....છતે કાવડિયે કાં ટળવળાવો મા બાપ ?”^૯

પરંતુ દુકાનદારોના પેટનું પાણી હાલતું નથી. અનાજ મેળવવાની આશામાં આખો દિવસ પુરો થઈ જાય છે. પરંતુ ગ્રામજનોને અનાજનો દાણો સુધ્યાં સુલભ થતો નથી અને આખરે અનાજ લીધા વગર પોતપોતાને ગામે પાછા ફરવું પડે છે. ગરીબી અને ભૂખમરો માઝા મૂકે છે જ્યારે અમલદારો ગ્રામજનોનો ખીચડો ઝૂંટવી લઈ ઝાપટી જાય છે, બ્રાહ્મણ ના દિકરાનો ભીખ્યો લોટ લૂંટી લે છે, વાણિયો લૂંટફાંટના ધંધામાં સંડોવાય છે, માંસાહાર માટે હિન્દુ મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરે છે, મા બાપ પોતાના છોકરાં-છોકરી માત્ર પાંચ રૂપિયામાં વેચી દે છે, ભેંસ ચોરીને એને મારીને ખાઈ જાય છે^૯ અને આટલું -આટલું કરવા છતાં પૂંડુ ન થતા છેલ્લે કોઈક ગ્રામજન આત્મહત્યા કરી પોતાની તમામ આફતોનો અંત લાવે છે.^{૧૦}

‘વેળાંવેળાની છાંયડી’માં પણ ગ્રામજનોની ગરીબાઈનો જ્યાં ત્યાં અણસાર આપવામાં આવ્યો છે. જેમકે ઓતમચંદ શેઠની ઘોડાગાડી જ્યારે જ્યારે અમરગઢ સ્ટેશને પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં હાજર સૌ શેઠ તરફથી કઈકને કઈક તો મળશે જ એ અપેક્ષાએ એની ઘોડાગાડીને ઘેરી વળે છે: કોઈક કહે છે કે હું સવારનો ભૂખ્યો છું, કોઈક કહે છે કે પહેરવાને સાડું લૂગડું નથી તો કોઈક કહે છે કે બાયડી માંદી છે ને મને આંખે ઝાંખ આવે છે. જ્યારે કપૂરશેઠ કહે છે કે એમના મેંગણી ગામમાં ભિક્ષુકોની સંખ્યા ઓછી છે ત્યારે વચમાં વશરામ કહે છે ’

“હજી તો વાઘણિયે પૂગશું તંયે ખબર પડશે માગણની તો. વાસ્તુનું નામ સાંભળીને ગામેગામથી માગણની નાત્યું ઊમટી પડી છે-જમણવારની એઠય આરોગવા-”^{૧૧}

આમ, ભારતીય ગ્રામ્યસમાજ સામાન્ય રીતે ગરીબીમાં સબળે છે. એમની મોટાભાગની સમસ્યાના મૂળમાં ગરીબી રહેલી છે. ગરીબી એમના સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોને અસર કરે છે. એ લોકો જે કાંઈ અનૈતિક કામ કરે છે એ એટલા માટે નહિ કે તેઓ ભૌતિકવાદી જીવનના એશો-આરામ ભોગવવા માંગે છે. તેઓ ઘણી વાર તો માત્ર પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માંગે છે, જે આ પૃથ્વી પર વસતા દરેક જીવનો મૂળભૂત અધિકાર છે. અને પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે જે કાંઈ મળે એ ખાવું જરૂરી બને છે. પરંતુ માનવીની એ લઘુતમ જરૂરિયાત સંતોષવામાં પણ અંતે નિષ્ફળતા મળે છે એ ભારતીય ગ્રામ્યસમાજની નગ્ન વાસ્તવિકતા અને કડવી કડ્ડણતા છે.

૨. સામાજિક સંઘર્ષ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ :

કુદરતની એ કરામત છે કે આ પૃથ્વી પર અસ્તિત્વ ધરાવનાર દરેક વ્યક્તિ પોતાની ભિન્ન પ્રકારની શારીરિક અને સ્વભાવગત લાક્ષણિકતા ધરાવતો હોય છે. જે ‘હું’ છું તે ‘તું’ નથી અને જે ‘તું’ છે તે ‘હું’ નથી. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ આ ‘હું’ અને ‘તું’ સાથે અનુસંધાન અને સમાધાન સાધી શકતો નથી ત્યારે તે તફાવત સંઘર્ષમાં પરિણમે છે. થોમસ હાર્ડી જેવા જગતના મહાન સાહિત્યકારો

માનવીય સ્વભાવમાં રહેલા આ વૈવિધ્ય અને વિરોધાભાસથી સુપેરે વાકેફ હતાં અને તેથી તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં વૈવિધ્યસભર પાત્રો અને પરિસ્થિતિઓનું સ્વાભાવિક નિર્માણ અને નિરૂપણ કર્યું. એમના પાત્રો પોતાના જીવનમાં સખત સંઘર્ષનો સામનો કરે છે. એ સંઘર્ષ માટે અમુક અંશે તેઓની પોતાની સ્વભાવગત મર્યાદાઓ જવાબદાર હોય છે, તો અમુક અંશે સમાજ, પ્રકૃતિ અને પ્રારબ્ધ જેવા પરિબળો ભાગ ભજવે છે.

‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’માં હેન્રી પોતાના જીવનમાં જે સંઘર્ષ અનુભવે છે એ માટે મહદંશે એની પોતાની સ્વભાવગત મર્યાદાઓ જવાબદાર છે. એના જીવનની કડ્ડાંતિકા માટે એની પોતાની ક્રિયાઓ અને પ્રતિક્રિયાઓ જવાબદાર છે. હાર્ડીએ આ નવલકથામાં જે પ્રમાણે કાર્ય-કારણનો તર્ક તારવ્યો છે એવું એમણે એમની અન્ય કોઈ નવલકથામાં કર્યું નથી. આ નવલકથામાં પણ પ્રારબ્ધ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, પરંતુ હેન્રીના પતન માટે માત્ર પ્રારબ્ધને દોષ દેવો ભૂલભરેલું છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ આપણને હેન્રીના અવિચારી અને આવેગી સ્વભાવનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે, હેન્રી વિષે ઉષા-કિશોર અભિપ્રાય આપતા જણાવે છે :

“He is a man of strong impulses, and for him to feel is to act accordingly, at times even to the extent of imprudence”^{૧૨}

એ દારૂના નશામાં પોતાની પત્ની એક અજાણ્યા ખલાસીને વેચી દે છે. એનું આ દુસાહસ ખરેખર વખોડવા લાયક જ છે જે આગળ જતા એના જીવનમાં એને અનેક સંકટો અને સંઘર્ષોનો સામનો કરવાની ફરજ પાડે છે. એ પશ્ચાતાપની આગમાં સળગે છે. અઢાર વર્ષો સુધી કોઈને એના આ કાર્યની ખબર પડતી નથી, પરંતુ અંતે એણે એના એ કુકર્મની કિંમત ચૂકવવી પડે છે. જે સ્ત્રીએ એને દારૂ પાયો હોય છે અને જે હેન્રી દ્વારા પત્નીના વેચાણની સાક્ષી છે એ હેન્રીનો કલંકિત ભૂતકાળ લોકો સમક્ષ જાહેર કરી દે છે. અને એ જાહેરાત હેન્રીની મેયર તરીકેની પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચાડે છે. હેન્રીના ફારફે સાથેના સંબંધોમાં પણ જે સંઘર્ષ અને ઘર્ષણ ઉદ્ભવે છે એને માટે પણ એનો

મિજાજી સ્વભાવ જ કારણભૂત સાબિત થાય છે. હેન્રી પોતાના ગમા-અણગમાની પ્રબળ લાગણીઓ ધરાવે છે. એ ફારક સાથેના સંબંધોની શરૂઆત અતિ ઉત્સાહમાં આવી આત્મીયતાથી કરે છે.પરંતુ જ્યારે તેને ફારકમાં પોતાના હરિફના દર્શન થાય છે કે તરત જ એને દુશ્મન માની એના પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ બદલી નાખે છે. જો હેન્રી સ્થિર, શાંત અને ચતુર હોત તો તેણે ફારકને ક્યારેય પોતાના ધંધામાંથી બેદખલ ન કર્યો હોત.એની ફારક પ્રત્યેના અણગમાની લાગણી એટલી તીવ્ર હોય છે કે એ એને કચડી નાખવા માંગે છે, પરંતુ એમ કરતા હેન્રી પોતે જ કચડાઈ મરે છે, અને ધંધામાં ખોટ જતા દેવાળું કૂંકવાનો વારો આવે છે.એટલું જ નહિ, પોતાના ઘમંડી સ્વભાવને લીધે એ નગરના અન્ય વેપારીઓ અને સાથીદારોની સહાનુભૂતિ પણ ગુમાવી દે છે. આવું જ કંઈ એલીઝાબેથ જેનના કિસ્સામાં પણ બને છે.શરૂમાં તે એલીઝાબેથ-જેનને પોતાની પુત્રી તરીકે અનહદ પ્રેમ કરે છે અને તેની કાળજી રાખે છે. પરંતુ જ્યારે એને ખબર પડે છે કે એલીઝાબેથ પોતાની નહિ પરંતુ ખલાસી ન્યુસનની દીકરી છે કે તરત જ એ એના પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરે છે અને એનો અનાદર કરે છે.પરંતુ જ્યારે એ એકલો, અટૂલો અને બરબાદ થઈ જાય છે ત્યારે એ એને એટલો યાહે છે કે એલીઝાબેથ એના જીવન માટે અનિવાર્ય બની જાય છે. એને ગુમાવવાના વિચાર માગ્રથી એ ગભરાઈ અને હતાશ થઈ જાય છે. અંતે હકીકતમાં હેન્રી એલીઝાબેથ જેનને પણ ગુમાવી દે છે અને એ આઘાત સહન ન કરી શકતા એ માનસિક રીતે પડી ભાંગે છે અને મૃત્યુ પામે છે. આમ, આ નવલકથામાં હેન્રી એક મજૂરમાંથી મેયર બનવા સુધીનો સંઘર્ષ કરે છે અને એ જે બન્યો છે અને જે મેળવ્યું છે એને ટકાવી રાખવા માટે કુટુંબ, સમાજ, પ્રકૃતિ અને પ્રારબ્ધ સાથે સંઘર્ષ કરે છે.એ સંઘર્ષના અંતે એ હારી જાય છે અને ફરી પાછો મજૂર બની રહેવા પામે છે.હેન્રી પોતાના જીવનમાં આનંદની થોડીક ક્ષણો અનુભવે છે, છતાં એનું સમગ્ર જીવન સંઘર્ષમય બની રહે છે.તેથી જ હાર્ડી અહિં નીચેની પંક્તિ દ્વારા આ કૃતિનો અંત લાવે છે:

“happiness was but the occassional episode in a general drama of pain.”¹³

‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’ માં આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે ટેસ એક ગરીબ ઘરની કન્યા છે. અને તે સમગ્ર નવલકથામાં પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે સંઘર્ષ કરે છે. એલેક દ્વારા એના ઉપર બળાત્કાર થયા બાદ ટેસને પવિત્ર ગણવી કે ન ગણવી એ સમાજનો પ્રશ્ન છે, પરંતુ ટેસ માટે સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન છે ‘How to survive?’ ટેસ અનિચ્છાએ પણ અંતે એની તમામ મુશ્કેલીઓ માટે જવાબદાર એવા એલેકના શરણે જાય છે.

ટેસનો જન્મ એવા કુટુંબમાં થયો છે કે એણે પોતાના જન્મથી જ સંઘર્ષનો સામનો કરવાનો હોય છે. ટેસ એ તદ્દન બેજવાબદાર અને બેદરકાર માતા-પિતાની દીકરી છે. પરંતુ ટેસ પોતાના માતા-પિતા અને પાંચ જેટલા ભાઈ-બહેનો પરત્વે પોતાની ફરજ અંગે સભાન છે. પોતાની કુટુંબ પ્રત્યેની આ સભાનતાને લીધે જ એ પોતાના જીવનમાં અનેક સંકટોનો સામનો કરે છે. પોતાના કુટુંબના ભરણ-પોષણ માટે નોકરીની શોધમાં એ ‘ધ સ્લોપ્સ’ જાય છે. ત્યાં એ પક્ષીઓની સાર-સંભાળ રાખવાનું કામ કરે છે. એક શનિવારની રાત્રે ટેસ પોતાની સહેલીઓ સાથે નજીકના ચેસબરો નામના નગરના બજારમાં ફરવા જાય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં, ટેસનો પોતાની સહેલીઓ સાથે ઝઘડો થાય છે અને એને એલેકના ઘોડા ઉપર બેસવાની ફરજ પડે છે. માર્ગમાં પાછા ફરતા એલેક થાકને લીધે તંદ્રાવસ્થામાં સૂતેલી ટેસ ઉપર બળાત્કાર ગુજારે છે. હાર્ડી ટેસ ઉપર ગુજારવામાં આવેલા બળાત્કાર બાબતે નીચે પ્રમાણે ટીપ્પણી કરે છે :

“As Tess's own people down in those retreats are never tired of saying among each other in their fatalistic way : ' It was to be'. There lay the pity of it. immeasurable social chasm was to divide our heroine's personality thereafter from that previos self of hers who stopped from her mother's door to try her fortune at Trantridge-farm.”¹⁴

અને તેથી જ ટેસ જ્યારે પોતાના ઘરે પાછી ફરે છે ત્યારે તેના માનસમાં આંતરિક સંઘર્ષ સ્થાન લે છે. એ અનુભવે છે કે એણે પાપ કર્યું છે અને પોતે આ સમાજની ગુનેગાર છે. તે એક અનૌરસ સંતાનને જન્મ આપે છે જે ધાર્મિક નામકરણ-વિધિ વગર મૃત્યુ પામે છે. તેથી તેને કબ્રસ્થાનના એક ગંદા ખૂણામાં જ્યાં દારૂડિયા, આત્મહત્યા કરનારા, અને મૃત્યુ બાદ નર્કમાં જનારાઓને દફનાવવામાં આવે છે ત્યાં, દફનાવવામાં આવે છે.

ત્યારબાદ ટોલબોથે ડેરીમાં કામ કરતાં કરતાં ટેસ એન્જલના સંપર્કમાં આવે છે. તેઓ એકબીજાને યાહે છે અને અંતે લગ્ન કરે છે. લગ્નની પ્રથમ રાત્રે જ એન્જલ ટેસ સમક્ષ ખુલાસો કરે છે કે ભૂતકાળમાં એના લંડનના રોકાણ દરમિયાન તેણે એક સ્ત્રીને ભોગવી હતી અને આ માટે તે ટેસની માફી માંગે છે. ટેસ એને એની ભૂતકાળની ભૂલ બદલ માફ કરે છે. આ જ પ્રમાણે ટેસ પણ એન્જલ સમક્ષ એના એલેક દ્વારા કલંકિત ભૂતકાળની વાત જાહેર કરી દે છે.^{૧૫} હવે ટેસને માફી બક્ષવાનો વારો એન્જલનો છે. પરંતુ તે અહિં પોતાના માટે જે નૈતિકતાના માપદંડો લાગુ પાડે છે તે ટેસ માટે લાગુ પાડતો નથી અને ટેસને ‘the belated seedling of an effete aristocracy’^{૧૬} કહી એનો ત્યાગ કરે છે. આમ, અહિં આપણને ખ્યાલ આવે છે કે તે સમયના વિક્ટોરિયન સમાજમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે નૈતિકતાના બેવડા માપદંડો અખત્યાર કરવામાં આવતા હતા. પોતાનો પતિ એને તરછોડી દે છે અને ટેસ લગ્ન બાદ પોતાના પતિ સાથે સહશયન કર્યા વિના ઘરે પાછી ફરે છે.

ફ્લીન્ટકોમ્બ-એશ ખાતે ખેતરમાં ટેસ પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે અત્યંત વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ શારીરિક અને માનસિક સંઘર્ષ કરે છે, અને આ સંઘર્ષના સ્વરૂપનો આપણે આગળ પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો છે. બીજી બાજુ, બ્રાઝીલ પહોંચેલો એનો પતિ એનો સંપર્ક કરતો નથી. ટેસના મનમાં અનેક શંકા-કુશંકા સ્થાન લે છે : ‘શું તે મને ભૂલી ગયો છે ?’-‘શું હવે તેને મારી દરકાર નથી ?’ પોતાની શંકાના નિવારણ માટે ટેસ એમિનસ્ટર ખાતે રહેતા પોતાના પતિના મા-બાપને મળવાનું નક્કી કરે છે. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ ટેસને ખબર પડે છે કે એન્જલના

માતા-પિતા બહાર હોવાથી તેમની મુલાકાત શક્ય નથી. રસ્તામાં ટેસ એન્જલના ભાઈઓને તેમના નિષ્કળ લગ્ન વિષે વાતો કરતા સાંભળી જાય છે.તેથી ટેસ એન્જલના કુટુંબને ન મળવાનો નિર્ણય કરે છે. ત્યાંથી પરત થતા ટેસને પોતાનું જીવન દિશાવિહિન લાગે છે.એના જીવનનો નથી કોઈ હેતુ કે નથી કાંઈ લક્ષ્ય.

માર્ગમાં એની મુલાકાત ફરી એલેક સાથે થાય છે.ટેસને જોઈને એલેકના ચિત્તમાં રહેલી અતૃપ્ત વાસના ફરી સળવળી ઉઠે છે અને એ ફરી ટેસની હેરાનગતિ ચાલુ કરે છે. ટેસ એલેકનો અનાદર કરે છે, પરંતુ અહિં ભાગ્ય ટેસ સાથે યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરે છે. એના પિતાનું મૃત્યુ થતા ટેસનું કુટુંબ રસ્તા ઉપર આવી જાય છે. પોતાના કુટુંબની ઘર-ખોરાક જેવી પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે ટેસ ઉપર અંતે એલેકને શરણે જવાની ફરજ પડે છે.

બ્રાઝિલથી પાછો ફરેલો ટેસનો પતિ પોતાની ભૂલ સમજાતા ટેસને પરત મેળવવા માંગે છે, પરંતુ હવે અતિ વિલંબ થઈ ગયો હોય છે.ટેસની તમામ યાતનાઓ માટે જવાબદાર એલેક છે, એલેક જ ટેસના જીવનને સંઘર્ષમય બનાવે છે, પોતાના પતિથી વંચિત કરનાર પણ એલેક છે, તેથી અંતે ટેસ એલેકનું ખૂન કરે છે. ટેસની ધરપકડ કરવામાં આવે છે અને એને ફાંસીના માંચડે ચઢાવવામાં આવે છે.

હાર્ડી આ નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં શેક્સપિયરના નાટક ‘King Lear’ ના અવતરણો ટાંકે છે :

“As flies to wanton boys are we to the Gods; They kill us for their sports”^{૧૭}

હાર્ડીની નવલકથાના પઠન બાદ ભાવક પણ કંઈક આવી જ અનુભૂતિ કરે છે. ટેસ પોતાના જીવનમાં જે કઠોર સંઘર્ષ કરે છે અને તીવ્ર યાતના અનુભવે છે, એ માટે જવાબદાર કોણ? -ટેસ પોતે? એનું પ્રારબ્ધ કે સંકુચિત સમાજ? આ કૃતિના પઠન બાદ આવા અનેક પ્રશ્નો ભાવકના ચિત્તમાં

સ્ફૂરે છે. આ પ્રશ્નોનું સમાધાન એ અવિરત અને અનંત પ્રક્રિયા છે, પરંતુ ટેસ જેવી છોકરી માત્ર સત્તર-અઢાર વર્ષની ઉંમરે પોતાના સમાજ અને પોતાના દુર્ભાગ્ય સામે જે રીતે ઝઝૂમે છે, એમાં એની પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેની નિષ્ઠા, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા અને અડગ હિંમતના દર્શન થાય છે, જે એની ઉંમરની કોઈ છોકરી ભાગ્યે જ દાખવી શકે અને એ રીતે ટેસ આપણી સહાનુભૂતિ કરતા વિશેષ અભિનંદનને પાત્ર છે. ટેસના મનની મક્કમતાની પ્રશંસા કરતા ઉષા-કિશોર લખે છે :

“Her sordid rape is the first deep scar that she receives, yet young and inexperienced as she is, she does not bow her head to it. She would rather face her seducer boldly and honestly than cunningly manoeuvre for matrimony.”^{૧૮}

‘જયુડ ધ ઓબ્સક્યોર’માં હાડીએ જયુડની અંગત મહત્વકાંક્ષાઓ અને ઈચ્છાઓ તો બીજી બાજુ, એને પરિપૂર્ણ કરવા માટે માર્ગમાં આડખીલીરૂપ બનતાં સમાજના નૈતિકતાના માપદંડો અને મૂલ્યો વચ્ચેના સંઘર્ષનું નિરાશાવાદી નિરૂપણ કર્યું છે. જયુડ પોતાની બૌદ્ધિક મહત્વકાંક્ષા સંતોષવામાં નિષ્ફળ જાય છે એ માટે એની કામેચ્છાને કારણભૂત માનવામાં આવે છે. આમ છતાં સામાજિક ધારાધોરણો પણ એની નિષ્ફળતામાં નિર્ણાયક પરિબળ સાબિત થાય છે. બાળપણથી જ જયુડની મહત્વકાંક્ષા વિદ્વાન વ્યક્તિ બનવાની છે, પરંતુ પોતે તદ્દન સામાન્ય સ્તર ધરાવતો હોવાથી અને ગરીબ હોવાથી એણે પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા માટે પણ સંઘર્ષ કરવો પડે છે. એક ગ્રામ્યવિસ્તારમાં વિદ્યાર્થી તરીકે એને શિક્ષણમાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડનાર કોઈ નથી અને તદ્દન પાયાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ એણે સ્વપ્રયત્નો, સ્વંયસ્ફૂરણા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જો કે જાતમહેનતે એ જે કાંઈ જ્ઞાન હાંસલ કરે છે, એ નકકર અને નોંધપાત્ર હોય છે. પાછળથી જ્યારે એ અભ્યાસાર્થે ક્રિસ્ટમિનીસ્ટર જાય છે ત્યારે પોતાના સામાન્ય સામાજિક મોભાને લીધે એ દિશામાં પ્રગતિ સાધવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અહિં હાડી ગરીબ ઘરનાં છોકરાંની પ્રતિભાને રૂંધતી સમાજવ્યવસ્થા ઉપર આકરો પ્રહાર કરે છે. જયુડે પોતાના શૈક્ષણિક માર્ગે આગળ વધવા માટે જડ શૈક્ષણિક અને સમાજવ્યવસ્થાનો

સામનો કરવાનો હોય છે. આ દષ્ટિકોણથી આ કૃતિ સામાજિક અસમાનતાઓ સામે બળવો પોકારે છે અને એને લીધે ગરીબોને થતા ગેરલાભ અને અન્યાયો માટે અવાજ ઉઠાવે છે. ક્રિસ્ટમિનીસ્ટર નગરમાં જ્યારે જયુડની આકાંક્ષાઓ ફળીભૂત થતી નથી ત્યારે એ તીવ્ર હતાશા અનુભવે છે. મહાવિદ્યાલયોના એ નગરમાં આવેલી એક કોલેજના મકાન ઉપર એ મીટ માંડીને ઉભો હોય છે. એ વિચારે છે કે પોતે અને એ મકાનની અંદર અભ્યાસ કરતા ભાગ્યશાળી યુવાનો વચ્ચે માત્ર એક આડી દિવાલ છે, નહિં તો તેઓ સૌ એક સમાન માનસિક સ્તરે જીવે છે :

“Only a wall - but what a wall ..as if he been at the antipodes .”^{૧૯}

જયુડ એક શિક્ષણશાસ્ત્રીનો સંપર્ક કરે છે, પરંતુ તે વ્યક્તિ તેને નિરાશાજનક પ્રતિભાવ આપે છે. એનો ઉદાસિન પ્રત્યુત્તર જયુડની બૌદ્ધિક અને શૈક્ષણિક મહત્ત્વકાંક્ષા ઉપર આકરો પ્રહાર સાબિત થાય છે. અને એને એક કડિયા તરીકે કામગીરી કરવા માટે ફરજ પાડે છે. એ શિક્ષણશાસ્ત્રીનો પ્રત્યુત્તર એની વર્ષોની જ્ઞાનમાર્ગની મહેનત પર મારેલા તમાચા જેવી લાગે છે. હવે જયુડ માટે એક જ માર્ગ ખુલ્લો રહે છે અને એ માર્ગ એને દોરી જાય છે દારૂના પીઠાં સુધી.

નવલકથાના પાછળના ભાગમાં જયુડ ક્રિસ્ટમિનીસ્ટરમાં રસ્તા ઉપર એક ટોળાંને સંબોધે છે. તે કહે છે કે એની ગરીબી જ એના વિકાસમાં અંતરાય બને છે નહિ કે એની ઈચ્છાઓ. અહિં એના અંતરમાં આગ સળગે છે, તે માથા ઉપર હાથ પછાડતા કહે છે :

“I perceive there is something wrong somewhere in our social formulas : what it is can only be discovered by men or women with greater insight than mine.”^{૨૦}

અહિં જયુડ અત્યંત મર્મભેદક વિધાનો કરે છે. પરંતુ એનાથી પણ વધુ મર્મભેદક અને હૃદયસ્પર્શી દૃશ્ય ત્યારે જોવા મળે છે જ્યારે એક બાજુ ક્રિસ્ટમિનીસ્ટરની એક ખોલીમાં મરાણશૈયા ઉપર સૂતાં-સૂતાં જયુડ એ નગરમાં ઉજવાતા પદવીદાન સમારંભમાં પોતાની સફળતાની ઉજવણી કરતા યુવાનોની હર્ષોલ્લાસની કિકિયારીઓ સાંભળે છે. જયુડની એક વિદ્વાન બનવાની, એક પાદરી

બનવાની કે ધર્માધ્યક્ષ બનવાની મહેચ્છાઓનો અને એની પરિતૃપ્તી માટે એણે છેક બાળપણથી યુવાવસ્થા સુધી કરેલા સંનિષ્ઠ સંઘર્ષનો અન્યાયી સામાજિક પ્રણાલિકાઓ દ્વારા છેદ ઉડી જાય છે.આમ, આ કૃતિમાં હાર્ડી એક બાજુ શિક્ષણ, સમાજ અને બીજી બાજુ પોતાની વૃત્તિઓ વચ્ચે અટવાતાં જયુડ જેવા ગ્રામ્યયુવાનના જીવનનું ઘેરું અને ગમગીન ચિત્ર રજૂ કરે છે.

‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં મા અને દીકરા વચ્ચે ઉદ્ભવતા સંઘર્ષનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.એ લોકો વચ્ચે નીચેની બે બાબતો લઈને ઘર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી બાબત એ છે કે પેરિસથી પોતાના વતન એગ્ડન હીથમાં પાછો ફરેલ કલીમ એની મા સમક્ષ એનો પેરિસ પાછા ન જવાનો અને પોતાના વતનમાં જ સ્થાયી થઈ, એક શાળા શરૂ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે.કલીમની માતા મિસિસ યોબ્રાઈટ પોતાના દીકરાના આ નિર્ણય સાથે સંમત નથી.એ અસ્વસ્થતા અનુભવે છે અને કલીમને કહે છે કે પેરિસમાં તે હીરાની પેટ્ટીમાં મેનેજર તરીકેનો સન્માનનીય હોદ્દો ધરાવે છે જેનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. પરંતુ કલીમ પોતાના નિર્ણય બાબતે અડગ વલણ અપનાવે છે.

બીજી બાબત એ છે કે કલીમ એગ્ડન હીથ પર રહેતી અલ્લડ છોકરી યુસ્ટેસિયાના પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે લગ્ન કરવા માંગે છે.મિસિસ યોબ્રાઈટ કલીમના આ નિર્ણય સાથે પણ સંમત નથી.એમના મત મુજબ યુસ્ટેસિયા પેરિસમાં આધુનિક જીવનશૈલી અપનાવી ચૂકેલા કલીમ જેવા યુવાનને અનુરૂપ છોકરી નથી.તેઓ એ બાબત સમજી શકતા નથી કે કલીમ જે પેરિસમાં આધુનિક અને આકર્ષક સ્ત્રીઓના સંપર્કમાં આવ્યો હોય, તે યુસ્ટેસિયા જેવી ગામડાંની છોકરી પ્રત્યે કેવી રીતે આકર્ષાય ?

ઉપરોક્ત બે બાબતો લઈને મા અને દીકરા વચ્ચે એક દિવાલ સર્જાય છે. દિવસો ને દિવસો સુધી તેઓ વચ્ચે એક શબ્દની પણ આપલે થતી નથી.અને જ્યારે તેઓ બોલે છે ત્યારે એ શબ્દો સમાધાનના નથી હોતા પરંતુ તે એક ગંભીર ઝઘડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.મિસિસ યોબ્રાઈટ કલીમને

કહે છે કે જે દિવસે તે યુસ્ટેસિયાને મળ્યો એ એમના જીવનનો સૌથી ખરાબ દિવસ છે. અને એગ્ડનહીથમાં શાળા શરૂ કરવાની એની યોજના એ એનું પેરિસ ન જવાનું અને એ છોકરી સાથે સ્થાય થવાનું એક બહાનું માત્ર છે. મિસિસ યોબ્રાઈટ જ્યારે યુસ્ટેસિયા માટે એલફ્રેલ શબ્દો વાપરે છે ત્યારે કલીમ એની માતાને કહી દે છે કે તે તેના યુસ્ટેસિયા માટેના આ પ્રકારના ઉચ્ચારણો સહન કરશે નહિ.

કલીમ જેટલો યુસ્ટેસિયાની નજીક આવે છે એટલો પોતાની માતાથી દૂર થતો જાય છે. કલીમ માટે ત્રિશંકુની સ્થિતિ સર્જાય છે. એની દશાનું વર્ણન કરતા હાર્ડી લખે છે :

“ Three antagonistic growths had to be kept alive : his mother's trust in him, his plan for becoming a teacher, and Eustacia's happiness. His fervid nature could not afford to relinquish one of these,A position which was not too simple when he stood wholehearted had become indescribably complicated by the addition of Eustacia. Just when his mother was beginning to tolerate one scheme, he had introduced another still bitterer than the first, and the combination was more than she could bear.”²¹

કલીમ એની માતાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે એક શિક્ષક બની તે ગામડાંના ખેડૂતોના બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું ઉમદા કાર્ય કરવા માંગે છે અને એ રીતે એ એમનું ભલું કરવા ઇચ્છે છે. એ એની માતાને સધિયારો આપતા કહે છે કે એ યુસ્ટેસિયાને પ્રેમ કરે છે એનો અર્થ એવો નથી કે એ એની માતાને પ્રેમ કરતો નથી અને એની કાળજી લેવા માંગતો નથી. પરંતુ મિસિસ યોબ્રાઈટને કલીમની આ હૈયાધરપતથી સંતોષ થતો નથી અને તેઓ કલીમને કહે છે :

“Is it best for you to injure your prospects for such a voluptuous, idle woman as that ? Don't you see that the very fact of your choosing her you prove that you do not know what is best for you.”²²

મિસિસ યોબ્રાઈટ પોતાના સ્થાને મક્કમ રહે છે અને કલીમ પોતાનું ધારેલું જ કરી ને રહે છે. પરિણામે યુસ્ટેસિયા સાથે લગ્ન બાદ કલીમ પોતાની માતાને તરછોડી પોતાના સ્વતંત્ર ઘરની સ્થાપના કરે છે. આમ, આ કૃતિમાં મા અને દીકરો પરસ્પર સાચો પ્રેમ કરતા હોવા છતાં, પરિસ્થિતિને આધિન એ બે વચ્ચે સંઘર્ષ ઉદ્ભવે છે અને તેઓ એકબીજાની હૂંફ અને લાગણીથી વંચિત રહેવા પામે છે.

‘ફાર ફ્રોમ ધ મેડિંગ કાઉડ’માં પણ હાર્ડી ગ્રામજનોનું સંઘર્ષમય જીવન આલેખે છે. તેઓ માનતા હતા કે માનવી માટે સંઘર્ષ અને સંકટો વિનાનું જીવન અશક્ય છે. માનવીનો જન્મ જ વિષાદ અને વેદના અનુભવવા માટે થયો છે. એમની કૃતિઓમાં પ્રગટ થતી એમની આવી વિચારધારાને લીધે જ એમની ગણના નિરાશાવાદી નવલકથાકાર તરીકે થાય છે. ગેબ્રીલ ઓક એક સમૃદ્ધ ખેડૂત બનવાની મહત્વકાંક્ષા ધરાવે છે. આ માટે તે સખત પરિશ્રમ કરે છે, પરંતુ જીવનના પ્રારંભિક તબક્કામાં જ એની એ આકાંક્ષાઓ ઉપર પાણી ફરી વળે છે. એને બાથશેબા માટેના પ્રેમમાં પણ લાંબા સમય સુધી નિષ્ફળતા સાંપડે છે. બોલ્ડવુડ પણ એની બાથશેબાને મેળવવાની પ્રબળ ઝંખનાને લીધે તીવ્ર માનસિક તાણ અનુભવે છે. તે છેવટે ગાંડો થઈ જાય છે અને દુઃખદ અંતને ભેટે છે. બાથશેબાનો પણ પ્રેમ અને લગ્નનો અનુભવ કડવો અને કટુ રહેવા પામે છે. તે એના ટ્રેાય સાથેના લગ્નજીવનમાં તીવ્ર હતાશા અને ગ્લાની અનુભવે છે. આમ, આ નવલકથાના તમામ મહત્વના પાત્રો જીવનના કોઈ ને કોઈ તબક્કે સંઘર્ષનો સામનો કરે છે, અને તીવ્ર વેદના અને અને વિષાદમાંથી પસાર થાય છે. આ માટે આપણે આગળ જોયું તેમ કોઈક વાર સમાજ, કોઈક વાર તેઓનું ભાગ્ય, તો મોટેભાગે તેમની સ્વભાવગત મર્યાદાઓ અને મહત્વકાંક્ષાઓ જવાબદાર હોય છે. માટે જ માનવીની નિરપેક્ષિત માનસિક સ્થિતિ જ એને જીવનમાં સંઘર્ષ અને સંતાપથી બચાવી શકે છે. પરંતુ આ પ્રકારના વલણને પણ જીવન પ્રત્યેના નિરાશાવાદી દષ્ટિકોણ તરીકે મૂલવી શકાય. સંઘર્ષ અને સંકટ વિનાના જીવનની કલ્પના કરવી કોઈને માટે પણ અશક્ય છે. તો શું આશાઓ-અપેક્ષાઓને બાજુ પર રાખી નિષ્ક્રિય

બની રહેવું ? શું હાર્ડી માનવીય જીવન પ્રત્યે આવો દોષદ્રષ્ટાનો અભિગમ દાખવનારા હતા? તો કહી શકાય કે ના-હાર્ડી જેવા તટસ્થ જીવનદર્શનાર્થી ક્યારે પણ આટલી હદે જીવન પ્રત્યેનો નીચો અને નિરાશાવાદી અભિપ્રાય બાંધી શકે નહિ. He was neither pessimistic nor optimistic but realistic. એમણે માનવીના જીવનનું નાટ્યાત્મક સુખદ પાસું પોતાની કૃતિઓમાં રજૂ ન કરતા એમણે જોયેલી અને અનુભવેલી ગ્રામ્યજીવનની કડવી વાસ્તવિકતાઓને કલાત્મક રીતે પોતાની કૃતિઓમાં રજૂ કરી છે. હાર્ડીનો જીવન પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરતા કે.એમ.જેન લખે છે :

“Hardy's novels seem to present a pessimistic view of life but Hardy prefers to call it meliorism. Meliorism implies the principle of making the most of the little opportunities of happiness that life offers.”^{૨૩}

હાર્ડીએ એમના પાત્રોને પોતાની સ્વભાવગત મર્યાદાઓને લીધે તીવ્ર વિષાદ અનુભવતા દર્શાવ્યા છે એનો અર્થ એવો તારવી શકાય નહિ કે હાર્ડી હંમેશા માનવીય સ્વભાવમાં દોષ જુએ છે. એનાથી વિરુદ્ધ એની કૃતિના મોટાભાગના પાત્રોનું નિરીક્ષણ કરતા એવી છાપ ઉપસે છે કે તેઓ તમામ મૂળભૂત રીતે ઉમદા વ્યક્તિઓ છે. દ્રોય અને એલેક જેવા અપવાદોને બાદ કરતા તેઓ એકંદરે જીવનના સંઘર્ષના સમયે અને વિષાદમાં પણ પોતાની મૂળભૂત પ્રકૃતિને વળગી રહે છે-કહી શકાય કે તેઓ જીવનના મૂલ્યો વિરોધી વલણો સાથે સમાધાન સાધવા કરતા એ મૂલ્યો માટે સંઘર્ષમાં ઉતરવાનું વધુ પસંદ કરે છે. ભલે ને એમ કરતા ભાલા ભોંકાય. હાર્ડીના પાત્રોનો પરિચય આપતા વિનોદકુમાર મહેશ્વરી લખે છે :

“Hardy's characters are, thus, "the children of light" guiding the path of wayward humanity, ever beckoning it to greater and nobler heights of achievement and endurance.”^{૨૪}

એમનામાં માનવીય મર્યાદાઓ રહેલી છે. પરંતુ હાર્ડીએ એમને એમને પોતાની કૃતિમાં અનિષ્ટ તત્ત્વો તરીકે રજૂ કર્યા નથી અને આ બાબત હાર્ડીના માનવીની મૂળભૂત સજ્જનતામાં રહેલા

વિશ્વાસને વાચા આપે છે. હાર્ડીની નવલકથાઓમાં માનવીઓ જે સંઘર્ષનો સામનો કરે છે એ બાબતે ડેવીડ સેસિલ કહે છે :

“A struggle between man on the one hand and, on the other, an omnipotent and indifferent Fate- that is Hardy's interpretation of the human situation. Inevitably it imposes a pattern on his picture of the human scene. It determines the character of his drama. Like other drama, this turns on a conflict; but the conflict is not, as in most novels, between one man and another, or between man and an institution. Man in Hardy's books is ranged against impersonal forces, the forces conditioning his fate. Not that his characters themselves are always aware of this. Henchard is obsessed by his hatred of Farfrae; Bathsheba looks on Troy as the author of her misfortunes. But from the point of vantage from which Hardy surveys their stories Bathsheba and Henchard are seen to be under a delusion. For those whom they think their enemies are as much as themselves puppets in the hand of Fate . Fate, not them, is ultimately responsible for their quarrels.”^{૨૫}

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક સંઘર્ષ :

યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ગ્રામ્ય સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ થયું છે. તે સમયના ગુજરાતી ગ્રામ્યસમાજમાં અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાન અને અલ્પ શિક્ષણ પ્રવર્તમાન હતાં. તે સમયે સમાજમાં સારી-ખોટી, અનેક ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રણાલિકાઓનો પ્રવાહ વહેતો હતો. સામાન્ય રીતે સમાજનો દરેક વ્યક્તિ એ પ્રવાહની દિશામાં પોતાની જીવનનૈયા આગળ ધપાવતો હતો, પરંતુ પરિસ્થિતિ વશ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એ પ્રવાહથી આડો ફંટાતો, ત્યારે તેણે સખત સામાજિક સંઘર્ષનો સામનો કરવો પડતો. સંતુ, જડાવ, ઓતમચંદ વગેરે મડિયાની નવલકથાના એવા પાત્રો છે જેઓનું જીવન સંજોગવસાત્ એ સામાન્ય પ્રવાહથી અલગ તરી આવે છે, ફલસ્વરૂપ એમણે

પોતાના જીવનમાં આકરી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. હવે આપણે એમણે કરેલા સામાજિક સંઘર્ષનો પરિચય પ્રાપ્ત કરીશું.

‘વેળાં વેળાંની છાંયડી’ની શરૂઆત મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વાઘણિયાના ઓતમચંદ શેઠને ત્યાં નવા મકાનના વાસ્તાના અવસરની તૈયારીથી થાય છે. આ પ્રસંગે મેંગણીથી પણ અનેક મહેમાનો આવે છે. એક ઘરેણાંની આપલે બાબતે લાડકોર અને સમરથ વચ્ચે વૈમનસ્ય જન્મે છે, એથી ઓતમચંદ શેઠના સાળા દકુભાઈ દુકાન છોડવાનો નિર્ણય લે છે.

દકુભાઈ જ્યાં સુધી અપરિણિત હતા ત્યાં સુધી તો એ અનાથ છોકરાંનો બહેન-બનેવીને આંગણે જ ઉછેર થયો હતો. ઓતમચંદ શેઠે એને ભણાવ્યો-પણાવ્યો અને કામની આવડત જોઈને જતે દિવસે વેપારમાં પણ ભાગીદાર બનાવ્યો હતો. દકુભાઈના સમરથ સાથેના લગ્ન બાદ તેઓએ પડોશમાં જ પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર માંડ્યું.

સમરથનો સ્વભાવ ઈર્ષાળુ અને કજિયાખોર છે. આ ઉપરાંત એનામાં ભારોભાર ખોટી મોટાઈ પણ છે. પોતાના ઘણીની સ્થિતિ સામાન્ય હોવા છતાં એ હંમેશા નણંદના ઘરની નકલ કરવા મથે છે. પોતાને લાડકોરની સમોવડી સમજે છે. અને એમાં જ્યારે જ્યારે નિષ્ફળતા મળે ત્યારે ત્યારે નાસીપાસ થઈ મોં મચકોડી છણકાં કરી લાડકોર સાથે ઝઘડો કરે છે. આમ, નાની-મોટી બાબતોને લઈને નણંદ-ભોજાઈ વચ્ચે ઘણીવાર ચક્રમક ઝરે છે.

વાસ્તાના દિવસે સવારમાં જ સમરથ લાડકોર પાસે એક માળા પહેરવા માંગે છે. લાડકોર એ માળા સમરથને આપવાનો નનૈયો ભણે છે, અને વધારામાં એને સંભળાવે છે :

“જેવા હોઈએ એવા લાગીએ એમાં શરમાવાનું શું ભલા ?....ફાટયે લૂગડે અને દૂબળે માવતરે શરમાઈએ નહિ, સમજી?”^{૨૬}

નણંદની આવી સલાહના શબ્દો કાને ધરવા માટે સમરથ માનસિક રીતે તૈયાર હોતી નથી. એને તો માત્ર પહેરી ઓઢીને વાસ્તાના પ્રસંગમાં મહાલવાનું જ મન હોય છે. એથી એ માળાની

માંગણીના સમર્થનમાં વિચિત્ર દલીલો કરે છે. લાડકોર પણ એની દલીલો સામે પ્રતિદલીલો કરે છે અને એમ કરતા કરતા સમરથને એના ઓશિયાળાપણાનો અને એમના વચ્ચે રહેલી અસમાનતાનો અહેસાસ કરાવે છે. તે સમયે સમરથને માહું લાગતા તે નીચે પ્રમાણે ટેક લઈ ત્યાંથી જતી રહે છે :

“તો આજથી હવે તમારા ઘરના ગોળાનું પાણી હરામ....અમારું ભાગ્ય કાંઈ વેચી નથી ખાધું...હવે સૂકાં રોટલામાં કાંઈ નહિ જડે તો મીઠું દાબીશું, પણ તમારે આંગણે ભીખ નહિ માંગીએ.”^{૨૭}

આ કૌટુંબિક ઝઘડા બાદ દકુભાઈ વેપારમાં ઓતમચંદ શેઠથી જુદા થઈ જવાનો નિર્ણય કરે છે. એમના આ ઝઘડામાં બદમાશ મકનજી મુનીમ બળતામાં ઘી હોમે છે. એ છળકપટ કરી ઓતમચંદ શેઠને બરબાદ કરવાની નેમ લે છે : ‘મહિના દીમાં ઓતમચંદ શેઠની પેઢીનું ઉઠામણું ન થઈ જાય તો મારી મૂંછ મુંડાવી નાખું, મૂંછ !’^{૨૮}

થોડાં દિવસોમાં જ એ સમાચાર વાયુવેગે સમગ્ર પંથકમાં ફરી વળે છે કે,

“દકુભાઈ પોતાના બનેવીથી રીસાઈને પેઢીમાંથી છૂટો થઈ ગયો, વાઘણિયું છોડીને એ તો ઈશ્વરિયે રહેવા ચાલ્યો ગયો છે, મકનજી મુનીમે પણ પેઢીનું મુનીમપટું છોડી દીધું છે, ઓતમચંદ શેઠ ચારે કોરથી ઘેરાઈ ગયો છે ને પાઘડી ફેરવવાના વેતમાં છે....”^{૨૯}

આમ, ઓતમચંદ શેઠની પેઢીનું મનદુઃખ અને વિખવાદને કારણે પતન થાય છે. ઓતમચંદ શેઠના કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી આર્થિક આપત્તિમાંથી બહાર આવવાનો માર્ગ સૂચવતા કપૂરશેઠ ઓતમચંદ શેઠને સ્થાવર મિલકત સગાંવહાલાંઓને નામે ચડાવવાનું અને દરદાગીના વગેરે સગેવગે કરી નાખવાનો માર્ગ બતાવે છે. ઓતમચંદ શેઠને આ વાત ગળે ઉતરતી નથી અને તેઓ કહે છે :

“ના, ના, એવું અણહકનું મને ન ખપે. લેણદારનું લેણું સોનામહોર જેવું. અપાશે ત્યાં સુધી દૂધે ધોઈને આપીશ. નહિ પહોંચાય ત્યારે લાચાર. પણ મારે મારી દાનત નથી બગાડવી. કોઈનું ઓળવીને આવતે ભવે છૂટું નહિ.”^{૩૦}

આમ, ઓતમચંદ શેઠ અનૈતિકતા સાથે સમાધાન ન કરતા પોતાના આદર્શોને વળગી રહે છે. પરિણામે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું એ સર્વે લેણદારોને ચૂકવી દે છે. વાઘણિયાની પ્રતિષ્ઠિત પેઢીના માલિક ઓતમચંદ શેઠને ગામની બજારમાં એક ખોબા જેવડી હાટડી ખોલવાનો વારો આવે છે અને એમનો ભાઈ નરોત્તમ સ્વતંત્ર રીતે કમાવા શહેરની વાટ પકડે છે. ગરીબાઈ અને આર્થિક ભીસ વધતા ઓતમચંદ પત્નીના આગ્રહને વશ થઈ એમના સાળા દુકુભાઈ તરફથી આર્થિક મદદની અપેક્ષાએ એને મળવા ઈશ્વરિયે જાય છે. ત્યાં તેમનું અપમાન થાય છે અને એના પર ચોરીનું આળ પણ લગાવવામાં આવે છે. ઈશ્વરિયાથી વાઘણિયા પાછા ફરતા માર્ગમાં દરબાર પસાયતા ઓતમચંદને ચોર સમજી ઢોરમાર મારે છે. એક આંબલીના વૃક્ષ નીચે બેભાન અવસ્થામાં પડેલા ઓતમચંદ ઉપર મેંગણી ગામના એભલ આહીરની નજર પડે છે. એ એને ઉંચકી લાવી પોતાની કોઢમાં આશરો આપે છે. પરંતુ ઓતમચંદ આમાંનું કશું પત્ની લાડકોરને જણાવતા નથી.

સમય જતા નરોત્તમની સહાયથી વાઘણિયામાં ઓતમચંદ શેઠની પેઢી પુનઃ બેઠી થાય છે. દુકુભાઈની કપટલીલાનો ભાગીદાર મુનીમ, દુકુભાઈ દ્વારા જ રસ્તે રઝળતો થઈ જાય છે અને પોતાની પાપલીલાને પ્રતાપે દુષ્ટ દુકુભાઈને જેલવાસો થાય છે. ત્યારબાદ ઈશ્વરિયા ખાતે લગ્નપ્રસંગે લાડકોર અને સમરથ મળતાં ઓતમચંદ પર આવેલા આળ અને એને પડેલા માર અંગેનો ઘટસ્ફોટ થાય છે. આ હકીકત ની જાણ થતાં જ લાડકોર વીફરે છે અને આક્રોશ ઠાલવે છે, પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞ ઓતમચંદ તો આવું વિચારીને જ પોતાનો સાત્ત્વિક ભાવ પ્રગટ કરે છે :

“ના, કુદરત જ આવી ભૂલ કરાવે છે. માણસ તો કુદરતના હાથમાં રમકડાં જેવો છે.”^{૩૧}

આમ, અહીં ઓતમચંદે પોતાના જીવનમાં અનુભવેલો સંઘર્ષ હેન્રી અનુભવેલ સંઘર્ષની યાદ અપાવ્યા વિના રહેતો નથી.

‘લીલુડી ધરતી’ ભાગ-૧, ૨ના કેન્દ્રમાં હાદા પટેલની પુત્રવધૂ સંતુ અને એણે અનુભવેલ સામાજિક સંઘર્ષ છે. નવલકથાની શરૂઆતથી જ સંતુને સ્વમાની અને ખમીરવંતી દર્શાવવામાં આવી

છે.ગામના કૂવે પાણી ભરવા જતી સંતુની જ્યારે શાદૂળ મશ્કરી કરે છે, ત્યારે સંતુ તેને જડબાતોડ જવાબ આપે છે એની હોકીસ્ટીક પોતાના કબ્જામાં રાખી એ પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બનતા કોઈનીયે લગીરે પરવા કર્યા વિના જરાપણ નમતું જોખતી નથી.નાળિયેરની રમતમાં અમરગઢના યુવાનો સાથે ધિંગાણું થતા માંડણ ગોબરનો આડો ઘા ઝીલે છે અને પોતાનો એક હાથ ગુમાવે છે.પરંતુ એ જ માંડણ દારૂના નશામાં કૂવામાં શાદૂળ છે એમ માની ટોટો ફોડે છે અને ગોબરની હત્યા કરે છે.પોતાના પતિ ગોબરની જ્યારે હત્યા થાય છે ત્યારે સંતુ સગર્ભા હોય છે.

એક ક્ષણમાં સંતુનું સુખ છીનવાઈ જાય છે અને અહિંથી જ એનો આકરો સામાજિક સંઘર્ષ શરૂ થાય છે.વિધવા સંતુની સગર્ભાવસ્થા એના વિષે જાતજાતની શંકાકુશંકા ગ્રામજનોમાં જન્માવે છે.ખુદ એની જેઠાણી ઊજમ સંતુને શંકાની નજરે જુએ છે.એ શંકા સેવે છે કે શાદૂળના મોહમાં સંતુ આવી ગઈ હોય અને ગોબરની હત્યા કરી હોય .સંતુને શંકા છે કે માંડણે મારામાં આસકિતને કારણે ગોબરની હત્યા કરી હોય. આખું ગુંદાસર સંતુ પ્રત્યે અળખામણું વલાણ ધારણ કરે છે.શંકાજન્ય માનસ અને અતડા લોકવ્યવહારથી ત્રસ્ત એવી સંતુની મનોદશાને મડિયા ભારે કુશળતાથી આલેખે છે :

“ગામના આખા વાયુમંડળે જાણે કે સંતુ સામે કાવતરું રચ્યું છે.ખુદ આબોહવામાં જ પેલા આળની મૌન વાણી વ્યક્ત થઈ રહી છે.કઈક અગણિત અદૃશ્ય અંગુલિઓ ચોદિશાએથી એની સામે ચીંધાઈ રહી છે અને એનાથીય અદકી અગણિત લોકજીભો એને અપરાધી ઠરાવી રહી છે : ‘તું દુષ્ટા છે!’, ‘તું હત્યારી છે!’, તું કુલટા છે!’^{૩૨}

લોકોના વાફાણથી વ્યથિત સંતુની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધુ વિષમ બનવા માંડે છે અને એ કૂવો પૂરી આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એ એના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ જાય છે. ગામમાં દુકાળ પડે છે. એને માટે લોકો સંતુને જવાબદાર ઠેરવે છે.એને એના સતના પારખા કરવાનું નકકી કરે છે. સંતુ પોતાની પવિત્રતા સાબિત કરવા લોકો દ્વારા નકકી થયેલ પરીક્ષામાંથી પસાર થવાનું સ્વીકારી લે છે. મંગળવારની એક સવારે ગામને ચોરે ઠાકર ભગવાનની સામે સંતુની અગ્નિપરીક્ષા

યોજવામાં આવે છે. સંતુની અગ્નિપરીક્ષા નીહાળવા ગામના તમામ લોકો ત્યાં ભેગાં થાય છે. થોડીવારમાં સંતુ પોતાની અગ્નિપરીક્ષા માટે ત્યાં હાજર થઈ જાય છે. સંતુ ધગધગતી કડાઈની નજીક આવે છે અને સતીમાને પ્રાર્થના કરી તાવડામાં કકળતાં તેલમાં હાથ બોળી દે છે. મડિયા અહિં લખે છે :

“સંતુના મોઢામાંથી ભયંકર વેદનાની કાળી ચીસ નીકળી ગઈ ! એના કમળ-ડંખ સમા બંને કોમળ હાથના કાંડા ફણફણતા તેલના અગનદાહમાં ફડફોલી ઊઠ્યાં હતાં !”^{૩૩}

અને હવે એ જ ગ્રામજનો ઊજમની બાહુમાં ઢગલો થઈને પડેલી સંતુની અગનવેદનાના ઉપચારો સૂચવે છે.તાવડામાં ઊકળતા ધગધગતા તેલની અગનઝાળ સંતુને લાગી પણ એની વેદનાની ચોટ જાણે કે ઊજમ અનુભવે છે.તેને તરત જ સમજાઈ જાય છે કે સંતુ સાચી છે અને પોતે ખોટી છે.સંતુ ઉપર કલંકારોપણ કરવામાં એણે થાપ ખાધી છે. સંતુની સાથેસાથે તે પણ પશ્ચાતાપના અગ્નિમાં બળે છે. દેરાણીના સડસડી ગયેલા બંને હાથ ઉપર સવાર-સાંજ પાટાપીડી કરે છે ને મનોમન વસવસો અનુભવે છે :

“હાય રે, હું તે કેવી જડભરથ કે તારા જેવી જોગણીના અવતાર સમીને ઓળખી જ ન શકી ? હું એવી તે કેવીક કાચા કાનની કે હંધાય ગામગપાટાને સાવ સાચા જ માની લીધા ?”^{૩૪}

એક બાજુ ઊજમ આવો ઉદ્દેગ અનુભવે છે ત્યારે બીજી બાજુ, સંતુના ચિત્તમાં એ અગ્નિપરીક્ષા પછી નવી વ્યથા જન્મે છે.ઉકળતા તેલમાં એના હાથ સાચે જ સળગી ગયા તેથી આજ સુધીની સઘળી ખુમારી તે ખોઈ બેસે છે. અગ્નિપરીક્ષા પહેલાં પોતે તદ્દન નિષ્કલંક છે એમ બેઘડક એ લોકોને કહી શકતી હતી. એ મનોદશા, એ મિજાજ અને વિશેષ તો એ અંગેની એની આત્મશ્રદ્ધા એ અગ્નિપ્રયોગમાં ઓગળી જાય છે. સંતુ નીચે પ્રમાણે મનોવ્યથા અનુભવે છે :

“હું સાચે જ અપરાધી હોઈશ? મેં સાચે જ પાપ કર્યું હશે ? મને તો કાંઈ કરતાં કાંઈ એવું સાંભરતું નથી કે જેનો મારે ભગવાનને ઘેર ગ્યા પછી જબાપ આપવો પડે.મારું મન તો અરીસા જેવું

ચોખ્ખુંકૂલ હતું. એટલા માટે તો મેં સસરા જેવા સસરાની આજ્ઞા ઉથાપીને ય તેલના કડામાં હાથ બોળ્યા. મને તો પાકી ખાતરી હતી કે મારાં બેય કાંડાં હળવાકૂલ રહેશે ને એને કાંઈ નહીં થાય. પણ આતો દસેય આંગળાં ભડથું શેકાય એમ શેકાય ગ્યાં. હાય રે ! આતો હું હાથે કરીને માથા ઉપર આળ વહોરી આવી. હવે હું ગામમાં શું મોઢે કહી શકીશ કે ગોબરને મેં નથી માર્યો, મારાં ઓધાન મારાં ઘણીનાં જ છે, શાદૂળનો મેં ઓછાયોય નથી લીધો !”^{૩૫}

આમ, એક અણઆચર્યા અપરાધનો ડંખ સંતુના અંતરને કોરી ખાય છે. હંમેશા પ્રકુલ્લ અને પ્રસન્ન રહેતી સંતુની આંખોમાં ભાવિનો કોઈક પ્રદળ્ન ભય આવી ભરાય છે. નીતર્યા પાણી જેવું નિર્મળ હાસ્ય જાણે કે સદાયને માટે વિલુપ્ત થઈ જાય છે. એના સ્થાને એક ઘેરો વિષાદ એના મનમાં ઘર કરી જાય છે. પરિણામે ફડફોલી ઉઠેલાં હાથના જખમ તો ઘરગથ્થું ઉપચારો વડે ધીમેધીમે રુઝાવા લાગે છે. પરંતુ કાળજે લાગેલો ઘા તો કેમેય કરીને રુઝાતો નથી. એનાથી વિપરીત, દિવસે દિવસે એની માનસિક વેદના તીવ્રતર બની રહે છે. સંતુ જ્યારે પ્રસુતિની પીડા અનુભવતી હોય છે ત્યારે પણ ઉપરોક્ત મનોવ્યથા એના ચિત્તમાં ઘુમરાયા કરે છે.^{૩૬}

એને સંતુ ખરેખર એક મૃત શિશુને જન્મ આપે છે. પરંતુ સંતુનું હતપ્રત માનસ એ વાત સ્વીકરવા અસમર્થ છે અને તે માને છે કે એના સંતાનને અનૌરસ માની લોકોએ જ એને એની પાસેથી છીનવી લીધું છે. હવે પછીનો સંતાનવિયોગ સંતુના સંઘર્ષ અને વિષાદની પરાકાષ્ટા સાબિત થાય છે જે તે સહન કરી શકતી નથી. સંતુ અંતે પોતાનું માનસિક સમતોલન ગુમાવી બેસે છે અને ગાંડી થઈ જાય છે. માનવજીવનમાં એક સ્ત્રીએ અનુભવવા પડતા કષ્ટ અને વેદનાને લીધે મડિયા સ્ત્રીને ‘લીલુડી ધરતી’ સાથે ઉચિત રીતે સરખાવે છે :

“અસ્ત્રીનો અવતાર તો લીલુડી ધરતી જેવો છે. એની ઉપર શિયાળે બાળીને ભડથું કરી મેલે એવાં હિમ પડે, ચોમાસે બારેય મેઘ ખાંગા થાય ને કાળે ઉનાળે બાળી નાખતા તડકા તપે તંયે એના

દિદાર જોનારની આંખમાં લોહી આવે; પણ અંતે તો એ જ ધરતી વળી લીલીછમ થઈને લહેરાઈ ઊઠે તંયે આપણી જ આંખ ઠરે.”^{૩૭}

‘શેવાળના શતદલ’માં નથુસોની અને અજવાળી કાકીની દીકરી જડાવને આમ તો ગૌણ પાત્ર ગણી શકાય, પરંતુ એણે અનુભવેલ સામાજિક સંઘર્ષ અને અન્યાય અહિં નોંધપાત્ર બને છે. દેવળિયાના રૂપસી મહારાજના દીકરા નટવરલાલ સાથે જડાવના લગ્ન નક્કી થાય છે. લગ્નનો દિવસ આવી ચઢે છે. લગ્નની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે. જાને ગામના પાદરે પડાવ નાખ્યો છે. નથુસોની લગ્નની વિધિ ત્વરીત પતાવવા માંગે છે અને ઉતાવળે સામૈયું લઈ જવાનો કુલભાઈને આદેશ આપે છે. આ એ જ કુલભાઈ છે જે જડાવના કલંકિત ભૂતકાળથી વાકેફ છે. અને આથી જ નથુસોની પોતાની દીકરીના લગ્નપ્રસંગે એને વધુ ને વધુ મહત્વ આપી આગળ ધરે છે. પરંતુ કુલભાઈ આખરે રમત રમે છે. તેઓ રૂપસી વેવાઈને જડાવના જીવનરહસ્યની જાણ કરી દે છે. અને જડાવની જગ્યાએ એમની દીકરી ગોદાવરીનું લગ્ન નટવરલાલ સાથે ગોઠવી દે છે. નથુસોની આ આઘાત સહન ન કરી શકતા આત્મહત્યા કરે છે.

જડાવ જ્યારે જ્યારે સંતુની કાખમાં પોતાની જ દીકરી જડીને જુએ છે ત્યારે તે એના તરફ એક અદમ્ય આકર્ષણ અનુભવે છે. રાતે એકલી પડતા જડાવ એ ઘટના ઉપર વિચારે ચઢે છે અને એને પોતાની ત્યજી દેવાયેલી બાળકી યાદ આવે છે. સંતુને આ બાળકી કેવી રીતે મળી એ હકીકત તો ગામ આખામાં જાણીતી હતી. છતાં જડાવના મનમાં એક સંશયનો ફણગો ફૂટે છે : ‘એ મારી જ પેટ જણી તો નહિ હોય?’^{૩૮}

‘પાછી લાવો મારી પેટની જણી’, એવી માંગણી ના ઉત્તરમાં માતા તરફથી ‘ફરી દાણ બોલી છો તો જીભ જ ખેંચી કાઢીશ’ એવી આકરી ધમકી મળતા જડાવ સમસમીને બેસી રહે છે. ગુંદાસર ગામમાં જ્યારે સામૂહિક બાળલગ્નનું આયોજન થાય છે ત્યારે પણ જડાવની મનઃસ્થિતિ વિષમ બની રહે છે. આ સમૂહલગ્નમાં સંતુની નાનકડી જડીનું પણ લગ્ન ગોઠવાય છે. એ લગ્નમાં હાજરી

આપવા માટે જડાવ ખૂબ જ ઉત્સુક છે પરંતુ એમ કરવા માટે એને માતા તરફથી મંજૂરી મળતી નથી.એ હુમરની ખડકીમાં બંધાયેલ ચોરીના ચાર થાંભલા અને કોઈની કાખમાં બેસીને ચોરી વચ્ચે ફેરો ફરતી જડીની મનોમન કલ્પના કરે છે.જડાવ માટે એ કલ્પના અસહ્ય બને છે, કારણ કે તે વિચારે છે :

“કદાચને એ મારી જ છોકરી હશે તો ? એ તો પરણીને બેસી ગઈ.... અને હું ?”^{૩૯}

એ રાત્રે જડાવ ઊંઘી શકતી નથી.આખી રાત એના કાનમાં ઢોલ ધબૂકતા રહે છે, મંગળગીતો ગવાતા રહે છે, હુમરની ખડકીમાં મંગળફેરા ફરાય છે અને કાળા ડિબાંગ અંધારામાં પણ એ દૃશ્યો જડાવની નજર સામે ફરી ફરીને સર્જાતા રહે છે. એટલામાં અજવાળી કાકીને ત્યાં મહંત રૂષિકેશજીનું જડાવને તેડું આવે છે.એ કામાંધ મહંતને તાબે થવા કરતા જડાવ ભાંકા કુલફીવાળા જોડે ભાગી જવાનું પસંદ કરે છે.જડાવ ભાગી જતાં અજવાળી કાકી પોલીસફરિયાદ કરતા પહેલાં મહંત રૂષિકેશને જાણ કરે છે. મહંત જડાવની શોધમાં પોતાના માણસો દોડાવે છે.થોડાં દિવસો પછી મહંતને મુંબઈથી સમાચાર મળે છે કે ભાંકાને તો પકડી લેવામાં આવ્યો છે પરંતુ જડાવ હાથતાળી આપી છટકી જવામાં સફળ થઈ છે.મુંબઈમાં જડાવ મહંતના માણસોના સંજામાંથી છટકી ચલચિત્રને ‘એક્સ્ટ્રા’ પૂરા પાડતો અબાજાનની જાળમાં સપડાય છે.આ અબાજાન જડાવને અભિનેત્રી બનાવે છે અને સાથે સાથે એનું શારીરિક અને આર્થિક શોષણ પણ કરે છે. જ્યારે જડાવ એની સામે વિરોધ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે અબાજાન એના ઉપર જુલમ ગુજારે છે.અંતે એનો ત્રાસ અસહ્ય બનતા હિંમત કરીને એક રાતે જડાવ અબાજાનની ચુંગાલમાંથી નાસી છૂટે છે.નાસી છૂટ્યા બાદ જડાવ માટે મુંબઈ જેવા શહેરમાં કોઈ સહારો ન મળતા એ અંતે શહેરના રસ્તાઓ ઉપર રજળતી એક વેશ્યા બને છે. વિદેશી સૈનિકો એની સાથે શારીરિક અડપલાં કરે છે અને એને અનિચ્છાએ દારૂ પાય છે.પોતાની વિકૃતિ સંતોષ્યા બાદ એને રસ્તા ઉપર રજળતી છોડી મૂકે છે.

“ઘવાયેલા અસહાય પશુની જેમ જડાવ કૂટપાથ પર જ પડીપડી કણસી રહી. સૈનિકોએ બળજબરીથી પાયેલા પીણાને પરિણામે એનું મગજ બહેર મારી ગયું હતું. પોતાની દશાનું કે અવદશાનું પણ એને પૂરું ભાન નહોતું. એવામાં જ એને કાને એક અવાજ અથડાયો : ‘જડી’”^{૪૦}

એ અવાજ હતો પોતાની દીકરી જડાવને ગુંદાસરથી મુંબઈ મળવા આવેલી માતા અજવાળી કાકીનો. પોતે અનુભવેલ શારીરિક અને માનસિક સંઘર્ષ એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચતા એ જડાવ માટે અસહ્ય બને છે અને તેથી જડાવ પણ અંતે પોતાનું માનસિક સમતોલન ગુમાવી દે છે.

બીજી બાજુ, અલ-અલામિનને મોરચે વિજય મેળવીને પાછા ફરી રહેલા શાદૂળભાનો ભેંટો મુંબઈના રસ્તાઓ ઉપર ગાંડપણમાં ભટકતી, કોઈ કોઈવાર પોતાની બાળકીને માટે બૂમો પાડતી તો કોઈવાર પોતાના પતિનું નામ બોલતી તો કોઈવાર પોતાની જનેતાને ગાળો ભાંડતી જડાવ સાથે થાય છે, જે અંતે જડાવને પોતાની સાથે ગુંદાસર લઈ આવે છે. મડિયાએ નિરૂપેલા સામાજિક સંઘર્ષ સંદર્ભે પ્રદીપ રાવળ લખે છે :

“મડિયાની નવલકથામાં નિરૂપાયેલાં જીવનમાં જાત અને જગતના સંઘર્ષો છે તો અંતરના અરમાનોને તેની સામે સમાજના ફરમાનો પણ છે.....સંજોગના સકંજા વચ્ચે ક્યારેક કણસતાં, તો ક્યારેક વિદ્રોહ કરતાં ને ક્યારેક જીવનને ઊંચેરી ભૂમિકાએ લઈ જતાં માનવીઓનું આલેખન મડિયાની કથાસૃષ્ટિને સભર કરે છે.”^{૪૧}

મડિયાએ પણ પોતાની નવલકથાના પાત્રોને તીવ્ર સામાજિક સંઘર્ષ અને એ સંઘર્ષને લીધે ઉદ્ભવતી શારીરિક અને માનસિક પીડા અનુભવતા દર્શાવ્યા છે. મડિયાએ પોતાની કૃતિઓમાં નિરૂપેલા ગ્રામજનોના સંઘર્ષ બાબતે નીતિન વડગામા નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણી કરે છે :

“આમ જીવનના ઝંઝાવાતોમાં ફંગોળાતા માનવીઓ, એમની મુશ્કેલીઓ અને મર્યાદાઓ, એમના જીવનની મંગલતા અને અમંગલતા તેમજ અધમ વિચારોમાં અટવાયેલા ગ્રામજનોનાં જીવનનું દર્શન લેખકે અહીં કરાવ્યું છે.”^{૪૨}

૩. સામાજિક ભેદભાવ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં સામાજિક ભેદભાવ :

થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો જે સામાજિક ભેદભાવનો ભોગ બને છે એના મૂળભૂત કારણોમાં ક્યાંક એમની ગરીબી, ક્યાંક એમની જ્ઞાતિ, તો ક્યાંક અણઘડ ગામડિયાપણું જવાબદાર હોય છે. આ બાબતોને લીધે સમાજના મોભાદાર વર્ગ દ્વારા એમનું અપમાન અને અવગણના થાય છે, એમને તુચ્છકારવામાં આવે છે. એ લોકો પ્રત્યેના કાયમના અળખામણાં વલણને લીધે એ લોકો પોતે હીન હોવાની લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે. પરિણામે એ લોકો હંમેશા દબાયેલા-કચડાયેલા રહે છે અને મૂંગે મોઢે એમને થતાં સામાજિક અન્યાય સહન કર્યા કરે છે. ટેસના પિતા જેક ડબ્લીફ્લેને જ્યારે જાણ થાય છે કે તેઓ એક ઉમદા ઉમરાવ કુટુંબ ડ'અર્બરવિલ્સના વંશજ છે ત્યારે તેઓ જે રીતે પોતાનો આનંદ અભિવ્યક્ત કરે છે તેમાં તેમણે સમાજના નીચલા વર્ગના વ્યક્તિ તરીકે અનુભવેલા દુઃખ-દર્દના દર્શન થાય છે.

એલેક દ્વારા જાતીય શોષણથી લઈને એજલ સાથેના લગ્ન સુધી ટેસ પોતાનું આત્મસન્માન જાળવવા માટે સંઘર્ષ કરે છે. એના આત્મસન્માનને વારંવાર ઠેસ પહોંચે છે કારણ કે તે ગરીબ છે અને એનું કુટુંબ અતિ સામાન્ય સામાજિક મોભો ધરાવે છે. એજલ સાથેના લગ્ન બાદ ટેસ એના પતિ સમક્ષ પોતાનો કલંકિત ભૂતકાળ છતો કરે છે અને એના પતિ પાસે એ માટે ક્ષમાની યાચના કરે છે ત્યારે એજલ એને કહે છે કે માત્ર ક્ષમા આપવાથી પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડવાનો નથી. પોતાને આદર્શવાદી અને ઉચ્ચ કુટુંબનો નબીરો ગણતો એજલ ટેસને ઉતારી પાડતા કહે છે :

“Don't Tess ; don't argue. Different societies, different manners, you almost make me say you are an uncomprehending peasant woman”^{૪૩}

એલેક ટેસ ઉપર બળાત્કાર ગુજારે છે અને એજલે ટેસ સાથેના લગ્ન પહેલાં લંડનમાં એક સ્ત્રીને ભોગવી હોય છે. પરંતુ એ માટે સમાજ એમને દોષિત ઠેરવતો નથી કે એમના દુષ્કૃત્યને

વખોડતો નથી.આમ, જાતીય સ્ખલનને સમાજના ઉચ્ચ વર્ગમાં તદ્દન સહજ અને સાહજિક પ્રક્રિયા ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આ જ બાબત ટેસ જેવી સામાન્ય સ્ત્રી માટે પાપ-પુણ્યનો પ્રશ્ન બને છે અને તેણે સમાજની આકરી ટીકા-ટિપ્પણીનો સામનો કરવો પડે છે.

‘જયુડ ધ ઓબ્સક્યોર’ને હાર્ડી એની પ્રસ્તાવનામાં ‘tragedy of unfulfilled aims’તરીકે ઓળખાવે છે.આમ છતાં એમની આ કૃતિને ગરીબ અને નિરાધાર ગ્રામજનોને કચડી નાખતી સમાજ વ્યવસ્થા અને સામાજિક અન્યાય સામે પોકારવામાં આવતા બંડ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય.

નવલકથાની શરૂઆતમાં જ નવલકથાકાર આપણને જયુડની અતિ સામાન્ય સ્થિતિનો આછો-પાતળો ખ્યાલ આપે છે. જયુડને આ સમાજમાં અનિચ્છનીય બાળક તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને એની કાકી એવું વિચારે છે કે એના મા-બાપ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે તેને પણ પ્રભુએ પોતાની પાસે લઈ લીધો હોત તો સારું થાત. આમ, બાળપણથી જ જયુડને અન્ય પર આશ્રિત અને નિઃસહાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે.શરૂઆતથી જ જયુડ એના ગામ મેરીગ્રીનની એક ગામઠી શાળામાં અભ્યાસ કરે છે અને તે બાળપણથી જ એક જ્ઞાનપિપાસુ વિદ્યાર્થી છે. એ જ્ઞાનનગરી ક્રિસ્ટમિન્સટરમાં અભ્યાસ કરવાની એના પર ધૂન સવાર થાય છે. એ નગરને જયુડ ‘heavenly Jerusalem’ તરીકે ઓળખાવે છે.પોતાના જ્ઞાનમાર્ગમાં એને માર્ગદર્શન આપનારું કોઈ નથી. તે જાતમહેનતે લેટિન અને ગ્રીક ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવાની મથામણ કરે છે.પરંતુ એમ કરતા એ અનુભવે છે કે યોગ્ય માર્ગદર્શક વગર એના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો વ્યર્થ છે. અહિં હાર્ડી લખે છે :

“Somebody might have come along that way who would have asked him his troubles; and might have cheered him by saying that his grammarian. But nobody did come, because nobody does.”^{૪૪}

જયુડ આગામી ત્રણ-ચાર વર્ષો સુધી પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે છે.એ ‘Doctor of Divinity’ અને ‘Bishop’ બનવાની મહત્વકાંક્ષા ધરાવે છે.અરબેલા સાથેના લગ્નવિચ્છેદ બાદ

જયુડ પોતાની મહત્વકાંક્ષા સંતોષવા વધુ અભ્યાસાર્થે ક્રિસ્ટમિન્સટર જાય છે.એના જીવનના આ તબક્કે એની ગરીબાઈ અને એનું સામાન્ય સામાજિક સ્તર એના જ્ઞાનમાર્ગમાં મોટું વિઘ્ન સાબિત થાય છે.અને એ વાતનો ખ્યાલ આવે છે કે વ્યવસ્થિત કેળવણી વગર એ પોતાની પ્રગતિ સાધી શકે એમ નથી.અને એ કેળવણીમાં ભોગવવો પડતો ખર્ચ એને પોષાય એમ નથી.એની તે સમયની આવકમાંથી બચત કરે તો પણ મેટ્રીક પરીક્ષમાં ઉત્તીર્ણ થવામાં એને પંદર વર્ષ જેટલો સમય લાગે.તે પોતાને સહાયની અપેક્ષાએ પાંચ જેટલા જાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને પત્ર લખે છે, જેમાંના માત્ર એક શિક્ષણશાસ્ત્રી એને પ્રત્યુત્તર પાઠવે છે.અને એનો એ પત્ર વાંચી એની તમામ મહત્વકાંક્ષા પડી ભાંગે છે અને હતાશ જયુડ દારૂના નશા દ્વારા પોતાની નિસહાયતા અને નિરાશાનું દર્દ હળવું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.આમ, યોગ્ય માર્ગદર્શન અને મદદ વગર એક પ્રતિભાશાળી ગ્રામ્ય યુવક કેવી રીતે આ સમાજમાં શિક્ષણથી વંચિત રહેવા પામે છે અને એની પ્રતિભા વેડફાય છે એનું નિરાશાવાદી નિરૂપણ હાડીએ આ કૃતિમાં કર્યું છે.

‘અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી’ નો કથાનાયક ડીક ડેવી તેના પિતા રૂબેન, દાદા વિલીયમ અને કુટુંબના અન્ય સભ્ય સાથે અપરમેલસ્ટોક નામના ગામડાંમાં રહેતો હોય છે.વ્યવસાયે તેઓ માલવાહક છે.ડીક અને તેના કેટલાંક કારીગર મિત્રો મેલસ્ટોક ક્વાયર નામની સંગીત-મંડળી ચલાવે છે.આમ, ડીક એ તદ્દન સામાન્ય ઘરનો છોકરો છે.પરંતુ તે સુખી-સંપન્ન ઘરની છોકરી અને ગામની શાળામાં શિક્ષિકાની નોકરી કરતી ફ્રેન્સીના પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે લગ્ન કરવા માંગે છે.ફ્રેન્સીના શ્રીમંત પિતા જ્યોકે બાજુના પેલબેરી ગામમાં રહેતા હોય છે. ડીક ફ્રેન્સીનો હાથ માંગવા એના પિતાને મળવા જાય છે, પરંતુ ફ્રેન્સીના પિતા ડીકને કઠોરતાથી કહે છે કે ફ્રેન્સી એક શિક્ષિત સંસ્કારી કન્યા છે.પોતે પૈસાદાર છે અને તે પોતાની દીકરીને કોઈ વિકાર કે ડોક્ટરની સાથે પરણાવવા માંગે છે.ફ્રેન્સી ડીક કરતા દરેક બાબતે ચઢિયાતી છે.તેથી તે ડીક જેવા મામુલી ગ્રામ્યજનને પરણે તે યોગ્ય નથી.ડીક નિરાશ થઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે. આ જ સામાજિક ભેદભાવ અને ગરીબી

અમીરીની અસમાનતાને લીધે મિસિસ યોબ્રાઈટ દ્વારા રીડલમેનનો થોમેસીનને પરણવાનો પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર થાય છે અને મેલબરી શેઠ ગ્રેસને ગાઈલ્સ સાથે ન પરણાવતા એનું લગ્ન પોતાના સામાજિક મોભાને અનુરૂપ ડોક્ટર ફીઝપીઅર્સ સાથે કરે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક ભેદભાવ :

જ્ઞાતિપ્રથા ભારતીય સમાજની એક અદ્વિતીય વિશેષતા છે. પ્રાચીનકાળથી ભારતની તે એક પાયાની વ્યવસ્થા છે. આજે પણ એક મહત્વના સામાજિક પરિબળ તરીકે ભારતીય સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે જ્ઞાતિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે સમાજશાસ્ત્રી ટી. એમ. ડાક જણાવે છે :

“Another social institution which has contributed great deal in shaping of the socio-economic life of Indian people is the caste system. Though part of Hindu society, caste system has influenced other religious communities as well. Besides determining social status of different groups in the society, it tends to mould the behaviour pattern of people and regular interpersonal relations and communication between different groups.”^{૪૫}

વિશ્વના અન્ય કોઈ દેશમાં ભારતમાં જોવા મળે એવી પ્રબળ અને પ્રભાવશાળી જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થા જોવા મળતી નથી. ભારતીય ઇતિહાસના વિભિન્ન યુગો દરમિયાન જ્ઞાતિપ્રથાએ વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં છે અને એમાં કેટલાંક પરિવર્તનો પણ આવ્યાં છે. આમ છતાં જ્ઞાતિસંસ્થાએ તેનું મૂળભૂત સ્વરૂપ આજે પણ ટકાવી રાખ્યું છે. યુનીલાલ મડિયાએ પણ પોતાની નવલકથાઓમાં બ્રાહ્મણ, રજપૂત, વાણિયા, લોહાણા, લુહાર, મોચી, ઘાંચી, કોળી, હરિજન, મુસલમાન વગેરે જ્ઞાતિઓને આવરી લેતું ભારતીય સામાજિક માળખું રજૂ કર્યું છે. આ માળખામાં બ્રાહ્મણ, રજપૂત, વાણિયા જેવી

પ્રભાવી જ્ઞાતિઓ છે જે અન્ય પેટાજ્ઞાતિઓ ઉપર સામાજિક ભેદભાવ રાખી દબદબો જાળવે છે, એમનું શોષણ કરે છે તો ક્યાંક એમને સામાજિક અન્યાય પણ કરે છે.

‘લીલુડી ધરતી’માં શાદૂળ જેવો દરબારનો દીકરો ‘કાંટિયાવરણ’ સંતુની આબરૂ સાથે ભરબજાર વચ્ચે ખીલવાડ કરી શકે છે. એને એ માટે પૂછવાવાળું કોઈ નથી. પરંતુ સંતુને જ્યારે ઘોડાની લાદ લઈ ઘરે આવતા મોડું થાય છે ત્યારે એના ચારિત્ર્ય અંગે અનેક તર્ક-વિતર્ક થાય છે. સંતુ એની બેઈજજતી કરવા બદલ શાદૂળની સામે હામ ભીડે છે, ત્યારે સંતુનો પિતા ટીહો સંતુને સમજાવતા કહે છે :

“તારી વાત હંધીય સોના જેવી છે, દીકરા ! પણ આપણું ખોરડું ગમે એવું તો દૂબળું ગણાય. આપણે દબાયલાં માણહ. આવા જાડકા જણ હાર્યે વેરઝેર જીવવાના આપણાં ગજાં નઈ.”^{૪૬}

આમ, મૂંગે મોઢે અન્યાય સહન કરવો, પરંતુ સામું માથું ઉંચકવું નહિ એવી જોહુકમી એ સમયે પ્રવર્તમાન હતી. નાળિયેરની રમતમાં ગોબર અંબામાની ટૂકે નાળિયેર નાખવા જાય છે એની સંગાથે ગામના મુખીની આજ્ઞાથી ટપું વાળંદે પણ એની માર્ગમાં પગચંપી અને સરભરા કરવા માટે મને-કમને જવું પડે છે. આ બાબતે પોતાની પેટબળતરા વ્યક્ત કરતા ટપુની વહુ રૂડી કહે છે :

“જુવો તો ખરા આ દુનિયા ? રમે રમવા વાળા ને એની પગચંપી કરે મારો વર ! અમારી વાળંદની જાત્યનો તી કાંઈ અવતાર બળ્યો છે, મારી બૈ !”^{૪૭}

ટપુ વાળંદ પણ આખા રસ્તે એને મૂખી દ્વારા સોંપવામાં આવેલ કામ પ્રત્યે અણગમો વ્યક્ત કરતો રહે છે. જ્યારે ગોબર મુખીને ટપુને એના પગચંપીના કામમાંથી મુક્ત કરવાનું સૂચન કરે છે, ત્યારે મુખી ગોબરને ટપુ વાળંદ વિષે નીચેના શબ્દો કહે છે :

“આ વહવાયાની જાત્યને જ વરદાન છે. ઈ તો ઊંટ જેવા જનાવર ગણાય, ને ઊંટ તો ગાંગરતાં જ પલાણાય.”^{૪૮}

આમ, ભારતીય સમાજમાં પ્રભાવી જ્ઞાતિ દ્વારા નીચલી કોમના વ્યક્તિઓની ત્યાં સુધી અવગણના અને અપમાન થાય છે કે મનુષ્ય અને પ્રાણી વચ્ચેની ભેદરેખા પણ ભૂંસાઈ જાય છે. આનાથી પણ વધુ કફોડી હાલત તો હરિજનોની છે. વરસાદમાં વિલંબ થાય તો પણ એ લોકોએ પૂતળાં મંતર્યા હશે એમ માની એમને જવાબદાર ઠેરવી, માર મારવામાં આવે છે.

‘શેવાળના શતદલ’ માં ગિરજાનો બાપ રઘોગોર બ્રાહ્મણ હતો, પરંતુ મા સુથારણ હતી, પરભા ગોર અને ઝવેર ગોરાણી એને પત્ને આભડછેટ રાખે છે. એ લોકો મહિને આઠ રૂપિયા વસૂલી ગિરજાને જમાડે છે પરંતુ એને માટેનું જલપાત્ર અને ભોજનના થાળી-વાટકા અલગ રાખવામાં આવે છે. એના દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા વાસણો પણ ગિરજાએ જાતે માંજી નાખવા પડે છે. નેમા વાણિયાની વિજયાનું લગ્ન જ્યારે બર્મિશ ઢેફલા સાથે ગોઠવાય છે ત્યારે ગામલોકો એ લગ્નની હાંસી ઉડાવે છે :

“ક્યાં વાણિયાની જાત ને ક્યાં ઓલ્યો પારકો પરદેશી બરમો? નહિ નાતનો મેળ, નહિ જાતનો મેળ. અરે મલકનોય મેળ નહિ.”^{૪૯}

કેટલાંક લોકો તો એ લગ્નનો સક્રીય વિરોધ પણ કરે છે. એવા વિરોધીઓમાં પરભા ગોર અગ્રેસર છે. એમના મતે એ લગ્નને પરિણામે આર્ય સંસ્કૃતિ અભડાય છે. અને તેથી એ લગ્ન નિષ્ફળ જ છે. તેઓ વિજયા અને ઢેફલાના લગ્નમાં પોતાની ગોરમહારાજની ભૂમિકાનો અસ્વીકાર કરે છે. જ્યારે તેઓ એ લગ્ન કરી આપવાની ના પાડે છે ત્યારે ગિરજો આગળ આવે છે અને એ લગ્નવિધિ સંપન્ન કરવાની તૈયારી બતાવે છે. અહિં ગામલોકો ખુદ ગિરજાની જ એક બ્રાહ્મણ તરીકેની લાયકાત સામે વાંધો ઉઠાવે છે :

“ગિરજો તરભાણું ઝાલી જ કેમ શકે ? એ ક્યાં શુદ્ધ બ્રાહ્મણ છે? આ તો મા મૂળો ને બાપ ગાજર જેવો વર્ણશંકર.....બે ચાર સાસ્તર વાંચી નાંખ્યે કાંઈ બ્રાહ્મણ થઈ જવાય ?”^{૫૦}

ગામલોકોના વિરોધને પણ અવગણીને જ્યારે ગિરજો વિજયા અને ઢેફલાના લગ્ન કરાવી આપે છે ત્યારે એ લગ્ન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ જણાતાં સમાજના નિતીરક્ષકો એ લગ્નમાં નિમિત્ત બનનાર ગિરજાને ગામમાંથી હટપારની સજા ફરમાવે છે.

‘વ્યાજનો વારસ’ના આભાશાની મેડીનું પછવાડું સંધિ લાખિયારના ફળિયામાં પડતું હતું. એમની મેડીની પાછળની બારીઓ પણ લાખિયારની ઓશરીની બરાબર સામે જ ઉઘડતી હતી. આભાશાના પત્નિ માનવંતી ઘણીવાર તો બારીએ ઊભાં ઊભાં જ ઓશરીમાં કામ કરતી લાખિયારના કૂબામાં બેસી પણ આવતી. તો કોઈક વાર લાખિયારના ઘરવાળાઓ પણ માનવંતીના આગ્રહને વશ થઈ આભાશાની હવેલીની ઓશરીની કોરે કલાકેક બેસી જતાં. આ અવરજવરની જ્યારે આભાશાને જાણ થાય છે ત્યારથી તેઓ પડોશમાંની આ કાંટિયાવરણની વસાહત અંગે ચિંતા સેવે છે. તેઓ એવી ઈચ્છા કરે છે કે લાખિયારના લેણાં પેટે એના મકાન ગીરોમાં ખંડી લેવા અને પડોશમાંથી કાંટિયારણનો ભય દૂર કરવો. અને તેઓ એ પ્રમાણે કરતા અંતે લાખિયારનું ખોરડું પચાવી પણ પાડે છે. જ્યારે લાખિયાર પોતાનું ખોરડું અને સ્વમાન હણાયનો અફસોસ વ્યક્ત કરતા કહે છે કે મારી નાતમાં મારું નાક કપાઈ ગયું, ત્યારે ચતરભજ એને કહે છે :

“હવે તમારે કાંટિયાવરણને નાક બાક શું ? ઈ તો ઓલી વાળંદની વારતામાં આવે છે એમ નવે નાકે દિવાળી. ”^{૫૧}

આમ, ઉજળિયાતને મન સમાજના દલિત વર્ગના વ્યક્તિનું સ્વમાન કે આત્મસન્માન હોઈ શકે એ વાત અકલ્પનીય હતી. ત્યાં સુધી કે દલિત વર્ગના હાથે પાણી ન પીવું કે ઉજળિયાતના ઘરમાં મુસલમાનના નામનું ઉચ્ચારણ સુધ્ધાં વર્જ્ય હતું. એમના પ્રત્યેના આવા ઓરમાયા વાણી, વર્તન, અને વ્યવહારને લીધે તેઓ સમાજના સામાન્ય પ્રવાહથી વિમુખ અને અલિપ્ત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એમના પ્રત્યે દાખવવામાં આવતો સામાજિક ભેદભાવ એમની માનસિકતાને અસર કરે છે અને પોતે પણ હિનતાની લાગણી અનુભવે છે જે મડિયાની નવલકથાઓમાં ડગલે ને પગલે વ્યક્ત થાય છે.

(૪) દામ્પત્યજીવન અને અનૈતિક સંબંધો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં દામ્પત્યજીવન અને અનૈતિક સંબંધો :

થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં લગ્ન એટલે દુઃખ, દર્દ અને દુસાહસ.પરિણીત યુગલના ભાગ્યમાં ક્યારે પણ સુખ, શાંતિ અને ચેન હોતા નથી. કદાચ આ કારણોસર જ હાર્ડીની મોટાભાગની નાયિકાઓ પરણવા બાબતે ખચકાટ અનુભવે છે. આજીના સમયે કેટલાય લગ્નો મોકૂફ રખાય છે, તો અંતિમ ઘડીએ કેટલાય લગ્નો ગોઠવાય છે. ‘હા’ અને ‘ના’ વચ્ચે મૂંઝાતી સ્ત્રીઓને ઝડપી પાડવા માટે પુરુષો સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે.આ ઉપરાંત હાર્ડીના વેસેક્સમાં લગ્નેતર સંબંધો તદ્દન સ્વાભાવિક અને સહજ છે. એમની નવલકથાઓમાં બેવફા પ્રેમીઓ તો બેજવાબદાર, અલ્લાહ અને મોહક પ્રેમિકાઓથી ધબકતી રહે છે.હાર્ડીના વિશ્વમાં આપણને સ્ત્રી અને પુરુષોના સંબંધોમાં રહેલાં અકળ વૈવિધ્ય અને વિરોધાભાસના દર્શન થાય છે.અહિં પ્રમાણિક પ્રેમીઓને પ્રેમ કરવાની તક ભાગ્યે જ સાંપડે છે અને એ લોકોનો પ્રેમ તેઓ માટે વિનાશ અને વિપત્તિઓના દૂતનું કાર્ય કરે છે.પોતે કરેલી ભૂલોના પશ્ચાતાપના પરિણામે પાત્રો અંતે સામાજિક નૈતિકતાને તાબે થાય છે.અને અંદરથી ગુનાહિત લાગણી અનુભવે છે. હાર્ડીએ એમના જીવનમાં એવા કેટલાય લગ્નોની નોંધ લીધી હશે જે નિષ્ફળ નીવડયા હશે અને માટે જ એમણે એ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી ‘જયુડ ધ ઓબ્સકયોર’, ‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવીલ્સ’ વગેરે નવલકથાઓની રચના કરી છે.

‘જયુડ ધ ઓબ્સકયોર’માં એવું કહેવાય છે કે હાર્ડી એ ‘ટેસ’ની કથાને ઉલટાવી નાખી છે.‘ટેસ’માં હાર્ડી ‘Flesh’(શરીર) અને ‘Spirit’ (આત્મા)ને પ્રતિકાત્મક રીતે રજૂ કરતા બે પુરુષ પાત્રો વચ્ચે અટવાતી એક સ્ત્રીની કથા કહી છે, તો‘જયુડ ધ ઓબ્સકયોર’માં ‘Flesh’ અને ‘Spirit’ ને પ્રતિકાત્મક રીતે રજૂ કરતી બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે એક યુવાન અટવાય છે.જાતીય આવેગની વિનાશક વૃત્તિ એ આ કૃતિનો વિષય છે. જયુડ ક્યાંક ક્યાંક ધીર-ગંભીર દેખાય છે. આમ છતાં, એનામાં જાતીય આવેગ ઠાંસીઠાંસીને ભર્યો છે અને તેથી જ એ અરબેલા માટે વાસના સંતોષવાનું

એકદમ અનુકૂળ અને અનુરૂપ સાધન માત્ર સાબિત થાય છે. જે રીતે એની બૌદ્ધિક મહત્વકાંક્ષાઓને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દ્વારા ફગાવી દેવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે એની પ્રેમ અને વાસનાની ભૂખ સંતોષતા સંબંધો સ્થાપિત કરવાની ઈચ્છાને બે સ્ત્રીઓ દ્વારા ફગાવી દેવામાં આવે છે. પરિણામે જયુડ પોતાના જીવનમાં સફળ પ્રેમી કે પંડિત બનવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

આ કૃતિ હાર્ડીના કેવા પ્રમાણે, ‘a deadly war waged between flesh and spirit’ છે.^{૫૨} અરબેલાને ‘flesh’ ના પ્રતિક રૂપે રજૂ કરે છે. અને સ્યુને ‘spirit’ ના પ્રતિક રૂપે. આ બે સ્ત્રીઓ સમગ્ર નવલકથામાં એકબીજા સાથે સતત ઘર્ષણમાં ઉતરતી જોવા મળે છે. આ નવલકથાના ભાગ-૧માં અરબેલા જયુડ ઉપર હલાલ કરેલા ભૂંડનું શિશન ફેંકે છે. એની આ ચેષ્ટા એ જયુડને શારીરિક સંબંધ બાંધવા માટેના આમત્રાંશનું પ્રતિક છે. ત્યારબાદની એની જયુડ સાથેની વાતચીતમાં એ જયુડને પોતાનો પ્રેમી બનાવવા લલચાવે છે. તક મળતા એ જયુડને શારીરિક સંબંધ બાંધવા ઉશ્કેરે છે અને એની એ ચાલમાં સફળ થાય છે. આમ, અરબેલાની જયુડ પ્રત્યેની જાતીય ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓમાં એનામાં રહેલી પશુતા વ્યક્ત થાય છે. એનામાં બૌદ્ધિક રસરૂચીનો સદંતર અભાવ હોય છે અને એને જયુડની મહત્વકાંક્ષાની જરાપણ દરકાર હોતી નથી. આત્માની પવિત્રતા-નૈતિકતા એવી કોઈ બાબતનું એને જરા પણ ભાન હોતું નથી. અને તેથી જ ઓસ્ટ્રેલિયામાં તે કોઈપણ જાતના રંજ વગર બીજા લગ્ન કરે છે. ત્યાંથી ઈંગ્લેંડ પાછા ફરતા, એક બારમાં તેની મુલાકાત જયુડ સાથે થાય છે. ત્યાંથી તે જયુડને તેની સાથે રાત વિતાવવા હોટલના રૂમમાં લઈ આવે છે. હાર્ડી અરબેલાને નવલકથાના અંતમાં ‘a woman of rank passions’ તરીકે સંબોધે છે એમાં કશું ખોટું નથી. એના ડૉ. વિલ્બર્ટ પ્રત્યેના અભિગમમાં પણ આપણને એનામાં રહેલી વિકૃતિ દેખાય આવે છે. આમ, અરબેલા એ શારીરિક વાસનાનું પ્રતીક છે જેના પ્રત્યે જયુડ આકર્ષાય છે અને તક મળતા એને તાબે થાય છે.

બીજી બાજુ, સ્યુ આત્માનું પ્રતિક છે. શારીરિક સંબંધો બાંધવા પ્રત્યે એ લગભગ અરૂચિ અને અણગમો દર્શાવે છે. તે ફીલોટસન સાથે લગ્ન કરે છે પરંતુ તેની સાથે શારીરિક સંબંધ બાંધતી નથી. તે જયુડ સાથે વગર લગ્નએ માત્ર એક પ્રેમિકાના રૂપે રહેવાનું પસંદ કરે છે. અને જયુડને પણ શારીરિક સંબંધ બાંધવા માટે પરવાનગી આપતી નથી. તે નિખાલસપણે જયુડ સમક્ષ કબૂલે છે કે તે અન્ય સ્ત્રીઓની જેમ કામૂક નથી. અહિં જયુડ તેને નીચેના શબ્દોમાં સંબોધે છે :

“You spirit, you disembodied creature, you dear tantalizing phantom - hardly flesh at all.”^{૫૩}

સ્યુ પણ વિચારે છે કે પોતે મૂળભૂત માનવીય વૃત્તિઓ માટે વધુ પડતી શાંત અને સૌમ્ય છે - ‘a being too gentle to be human.’

આ બંને સ્ત્રીઓ જયુડને પામવા માટે એકબીજા સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરે છે અને આ સંઘર્ષને જ આપણે પ્રતિકાત્મક રીતે ‘the war waged between flesh and spirit’ તરીકે ઓળખાવી શકીએ. સ્યુ અરબેલાને નફરત કરે છે અને જયુડ એની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખે એ એને મંજૂર નથી. જ્યારે જયુડ સ્યુને જાણ કરે છે કે હાલમાં એ લોકો જે હોટલમાં ઉતર્યા છે એમાં એણે અરબેલા સાથે રાત વિતાવી હતી, ત્યારે સ્યુને મનદુઃખ થાય છે અને તે કહે છે :

“You have been false to me ; you, my last hope ! And I shall never forget it, never.”^{૫૪}

આટલું કહી પથારીમાં તે માથું ખોસી દે છે અને રડે છે. અન્ય એક પ્રસંગે તે અરબેલાને ‘a fleshy, coarse woman’ કહીને સંબોધે છે. સ્યુને અરબેલા સાથેની દરેક મુલાકાત અશુભ લાગે છે. તે જયુડને અરબેલાને મળવા રૂમની બહાર જવાની પરવાનગી આપતી નથી. તે જયુડ સાથે લંડન જવા તૈયાર થતી નથી કારણકે ત્યાં અરબેલા હોઈ શકે. આમ, સ્યુ માટે અરબેલા અસહ્ય છે.

તો બીજી બાજુ, અરબેલા જયુડને સ્યુ પાસેથી આંચકી લેવા હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહે છે. જ્યારે અરબેલા એ બંનેને એક કૃષિ-પ્રદર્શનમાં સાથે જોઈ છે ત્યારે તે એની મિત્ર એનીને કહે છે કે જયુડ ખરેખર સોહામણો યુવક છે. અને તે હજુ એને ભોગવવા માંગે છે. અરબેલા અહિં સ્યુનું નિરીક્ષણ કરતા નોંધે છે કે સ્યુને પ્રેમ કેવી રીતે કરવો તેનો ખ્યાલ નથી અને તેનો ચહેરો જ આ બાબત ચાડી ખાય છે. વધુમાં તે જયુડ વિષે કહે છે :

‘He is more mine than hers.’^{૫૫}

થોડાં સમય પછી તે જ્યારે ફિલોટસનને મળે છે ત્યારે તેને કહે છે કે તેણે સ્યુને આ રીતે જયુડ સાથે જવા દીધી એ અયોગ્ય છે. અરબેલા જયુડ સાથે ફરી લગ્ન કરવામાં સફળ થાય છે અને એની જયુડ સાથેની દલીલબાજીમાં તે સ્યુને વેશ્યા કહે છે. આમ, જે રીતે સ્યુ અરબેલા પ્રત્યે દુશ્મનાવટ દાખવે છે, એ જ પ્રમાણે અરબેલા સ્યુ પ્રત્યે વેરભાવ રાખે છે.

પરંતુ આ બંને સ્ત્રીઓ, ‘Flesh and Spirit’ હકીકતમાં જયુડના વ્યક્તિત્વના જ બે વિરોધાભાસી પાસાં છે, અને એ બંને વચ્ચેનો સંઘર્ષ એ જયુડના આંતરિક-માનસિક સંઘર્ષને પ્રતિકાત્મક રીતે વ્યક્ત કરે છે. આ બાબતે હાડીની માન્યતા દર્શાવતા કે.એમ.જેન કહે છે :

“Hardy believed that evil is both external and internal. By the external evil, he meant our environment, including circumstances, chance and coincidence, and society. By the internal evil, he meant the unbridled instincts and emotion e.g. love and sex, greed and ambition, jealousy and hatred etc.”^{૫૬}

જયુડની વિદ્વાન પાદરી બનવાની મહત્વકાંક્ષાએ એના આત્માનો અવાજ છે. એનામાં રહેલી વાસના અને એનું વિજાતીય આકર્ષણ એની મહત્વકાંક્ષાના માર્ગમાં અડચણો ઊભી કરે છે. જ્યારે એ એના અભ્યાસમાં વ્યસ્ત અને મગ્ન હોય છે ત્યારે અરબેલા એને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે

અરબેલાના મોહપાશનો શિકાર બને છે. એ પોતાના અભ્યાસને બાજુ પર રાખી શરીરિક આનંદ લૂંટવામાં મગ્ન બને છે.

જ્યારે અરબેલા એને છોડીને જતી રહે છે ત્યારે એની બૌદ્ધિક મહત્વકાંક્ષાઓ ફરી બેઠી થાય છે, પરંતુ અહિં તે સ્યુના પ્રેમમાં પડે છે. ઈન્દ્રિયો ઉત્તેજિત થાય છે, અને આત્માએ પીછેહઠ કરવી પડે છે. એ પાદરી બનવા માટે અભ્યાસ કરતો હોય છે, પરંતુ એની સ્યુ માટેની વાસના એને ખલેલ પહોંચાડે છે. આ તબક્કે તે અનુભવે છે કે વધુ પડતી વાસનાને લીધે તે એક સારો પાદરી બની શકે એમ નથી. 'Flesh' અને 'Spirit' વચ્ચેનો સંઘર્ષ વધુ તીવ્ર બનતા જ્યુડ પ્રાર્થનાનો સહારો લે છે. પરંતુ તે કારગત નીવડતો નથી. એટલામાં જ્યુડને સ્યુને ચુંબન કરવાની તક સાંપડે છે. અને એ ચુંબન હાડીના કહેવા પ્રમાણે જ્યુડની કારકીર્દીમાં મહત્વનો વળાંક સાબિત થાય છે. હવે જ્યુડ માટે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનું અશક્ય બને છે. એની મહત્વકાંક્ષાને એક મોટો ફટકો પડે છે. એ નક્કી નથી કરી શકતો કે વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અવરોધ ઉત્પન્ન કરનાર પરિબળ કયું ?-સ્ત્રી, સમાજ કે પોતાનામાં રહેલી સુષુપ્ત વાસના ? કારણ જે હોય તે પરંતુ જ્યુડ એનો આધ્યાત્મિક વિકાસ અટકાવી દે છે અને તેના તમામ પુસ્તકોને સળગાવી મૂકે છે.

આમ, હાડી 'અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી'માં પ્રણયના નયનરમ્ય નિરૂપણથી લઈને 'જ્યુડ ધ ઓબ્સક્યોર' જેવી નવલકથાઓમાં પ્રણયની પાછળ રહેલી પશુતા, હતાશા અને નિરાશાઓનાં પરિપક્વ અને ગંભીર નિદાન સુધીની સફર કરે છે. તેઓ એમના સમયે પ્રવર્તમાન શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાની વિચારણા ઉપરાંત આ કૃતિમાં લગ્નપ્રથાની સફળતા-નિષ્ફળતાને ટીકાત્મક રીતે શંકાના દાયરામાં આવરી લે છે.

'ટેસ ઓફ ડ'અર્બરવિલ્સ' માં પણ હાડી 'Flesh' અને 'Spirit' વચ્ચે ભેદરેખા દોરી ટેસને એના ઉપર એલેક દ્વારા થયેલ બળાત્કાર બાદ પણ એ 'a pure woman' છે એવું સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ટેસનો કૌમાર્યભંગ થયો હોવાથી ૧૯મી સદીનો વિક્ટોરીયન સમાજ ટેસની પવિત્રતા

સામે આંગળી ચીંધે, પરંતુ હાડકાના મતે બળાત્કાર જેવા ધૃશાસ્પદ સંજોગો ને આધિન થયેલા કૌમાર્યભંગનો અર્થ એવો નથી કે તેસે આત્માની પવિત્રતા પણ ગુમાવી દીધી છે. તેસના એલેક સાથેના અનુભવ બાદ એ કુંવારિકા રહી નથી, પરંતુ એણે એના આત્માની શુદ્ધતા તો જાળવી જ રાખી છે. એનું માત્ર શરીર દુષિત થયું છે, નહિ કે એનો આત્મા. આ દષ્ટિકોણથી જોતાં હાડકાં તેસને ‘a pure woman’ કહીને સંબોધે એ સ્વભાવિક છે.

તેસના ચારિત્ર્યની શુદ્ધતાનો પ્રશ્ન તેના એલેક સાથેના સંબંધોના સ્વરૂપના સંદર્ભમાં જ મૂલવી શકાય. તેસના એલેક સાથેના સહવાસના ત્રણ મહત્વના તબક્કા છે : એલેક દ્વારા તેસનું જાતીય શોષણ, એની સંજોગોને આધિન એલેકને શરણાગતિ અને અંતે એના દ્વારા એલેકનું ખૂન.

એલેક જ્યારે તેસને પહેલી વાર જુએ છે, ત્યારે જ એ તેસના શારીરિક સૌંદર્યથી આકર્ષાય છે, પરંતુ તેસ એનામાં માત્ર રોજગારી મેળવવા પૂરતો જ રસ દાખવે છે. જ્યારે એલેક પોતાના હાથે તેસને સ્ટ્રોબેરી ખવડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે એલેકને એમ કરતા અટકાવે છે. ત્યારબાદ ટ્રન્ટીજ જતી વખતે એલેક એને ચુંબન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેસ પીછેહઠ કરે છે. પરંતુ એલેક તેસને ચુંબન ચોડી દે છે ત્યારે તેસની આંખોમાં આંસુ ઉભરાઈ આવે છે અને તે રૂમાલથી પોતાના ગાલ લૂછી નાંખે છે. જ્યારે એલેક એને ફરી ચુંબન કરે છે ત્યારે તેસ ઘોડાગાડીમાંથી નીચે ઉતરી પડે છે અને બાકીનું અંતર પગપાળા પૂરું કરે છે. આમ, એલેક જ્યારે જ્યારે તેસ પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવે છે ત્યારે ત્યારે તેસ એના એ વલાણ પ્રત્યે આશ્રય અને અવગણના દર્શાવે છે.

ત્યારબાદ નવલકથામાં અને તેસના જીવનમાં પણ એક નિર્ણાયક ઘટના બને છે, અને એ છે એલેક દ્વારા તેસનું જાતીય શોષણ. અહિં આપણને ખબર છે કે તેસ એના મિત્રો સાથેના ઝઘડાને લીધે શારીરિક રીતે થાકેલી અને માનસિક રીતે હેરાન-પરેશાન હોય છે. તેથી તે તંદ્રાવસ્થામાં સરી પડે છે. એની એ અબુધ અવસ્થાનો લાભ લઈને એલેક એની સાથે શારીરિક સંબંધ બાંધવામાં સફળ થાય છે. તે સમયે તેસ કોઈપણ રીતે એલેકને અટકાવવા સમર્થ હોતી નથી, એટલું જ નહિ એની સાથે શું

થઈ રહ્યું છે એનું પણ એને ભાન હોતું નથી અને જ્યારે ભાન થાય છે ત્યારે ખૂબ વિલંબ થઈ ચૂક્યો હોય છે. ટેસ ઘરે પાછા ફરતા એલેકને કહે છે :

“My eyes were dazed by you for a little, and that was all.I didn't understand your meaning till it was too late.”^{૫૭}

ઘરે આવીને ટેસ જે કંઈ થયું એને માટે પોતાની માતાને દોષ દે છે. અને ઠપકો આપે છે કે શા માટે એની માતાએ પુરૂષોમાં રહેલી આ વૃત્તિ બાબતે એને સજાગ કરી નહીં અને એને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું નહિ. આમ, એલેક સાથેના સમાગમમાં ટેસનું શરીર સંડોવાય છે, પરંતુ એનું હૃદય એ બાબતે તદ્દન અલિપ્ત અને અજાણ હોય છે.તેથી જ એ ઘટનાને આપણે બળાત્કાર બપાવી શકીએ.ટેસનું શરીર દુષિત જરૂર થયું છે, પરંતુ એના આત્માની પવિત્રતા તો અસ્પૃશ્ય અને અકબંધ રહેવા પામે છે.આ સંદર્ભે ટેરી ઈંગલટન જણાવે છે:

“When Alec kisses her,...she makes herself 'dead' ,turning herself into an object in order to resist his attempts to do the same.When he seduces her, her spirit detaches itself dreamily from her body, leaving it a kind of corpse.... In a materialistic society, dematerializing yourself may prove the only way to survive.....In any case denying that you have a body may well play into the hands of those male idealists who see women as all spirit.”^{૫૮}

જ્યારે ટેસ આ ઘટના બાદ પોતાના ગામની નજીક આવેલા જંગલોમાં રાત્રે ભટકે છે ત્યારે તે એક પ્રકારની ગુનાહિત લાગણી અનુભવે છે. અહિં હાર્ડી ટેસનો બચાવ કરતા કહે છે કે એના દ્વારા સર્વસ્વીકૃત સામાજિક કાયદાનો ભંગ થયો હશે, પરંતુ એણે એની આસપાસની પ્રકૃતિના કોઈ કાયદાનો ભંગ કર્યો નથી.

ટેસનો પતિ એન્જલ એને છોડીને બ્રાઝિલ જતો રહે છે, પરંતુ એને પણ પાછળથી પોતાની વિચારસરણીમાં રહેલી ભૂલ સમજાય છે.તે નૈતિકતાના જૂનવાણી માપદંડોને ધિક્કારે છે.તેને સમજાય

છે કે ચારિત્ર્ય બાબતે શુભ-અશુભ એણે શું કર્યું છે એમાં નથી પરંતુ તે શું ઈચ્છે છે તેમાં રહેલું છે. એને એના ઉતાવળા નિર્ણયનો પસ્તાવો થાય છે.

ટેસના જીવનમાં અન્ય મહત્વનો વળાંક ત્યારે આવે છે, જ્યારે તે એલેકને શરણે જાય છે, પરંતુ એ સ્વેચ્છિક શરણાગતિ નથી. એણે એલેકને લખેલા પત્રોનો એના તરફથી કોઈ પ્રત્યુત્તર મળતો નથી. હવે તે પોતાના કુટુંબનો ભાર વહન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતી નથી. એના ભાઈઓ અને બહેનોને માથે છાપરું નથી. હવે એની પાસે એક જ રસ્તો બાકી રહે છે, અને તે છે એલેકને શરણે જવાનો. અહિં ટેસની મનોદશા એ જ છે જે મનોદશા એલેક દ્વારા બળાત્કાર થયો ત્યારે એની હતી.

ટેસનું જીવન બરબાદ થાય છે એ માટે એલેક ઉપરાંત એનો પતિ એન્જલ પણ ઓછેવત્તે અંશે જવાબદાર છે. જો એન્જલે એનો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો કૌમાર્યભંગને બાદ કરતા ટેસના જીવનમાં કોઈ કડ્ડાંતિકા સર્જાઈ ન હોત. આમ, એન્જલ એક પતિ તરીકે પોતાની જવાબદારીમાં ઊણો ઉતરે છે. ટેસની કાકલૂદી અને વિનવાણીની એના ઉપર કોઈ અસર થતી નથી. એના દ્વારા ટેસના ત્યાગ બાદ ટેસના જીવનમાં ઝંઝાવાત ફૂંકાય છે. એને માટે પોતાનું અસ્તિત્વ ભારરૂપ બને છે. એ એન્જલની ખૂબ રાહ જુએ છે, એ આશાએ કે એના સ્વભાવમાં રહેલી ઉદારતા એને પોતાની પાસે પાછો ખેંચી લાવશે. તે એન્જલના માબાપને મળવા જાય છે. તે પોતાના પતિને હૃદયદ્રાવક પત્રો લખે છે. પરંતુ કોઈ પ્રત્યુત્તર મળતો નથી. અને તેણે અંતે એલેકને શરણે જવું પડે છે. એન્જલ પોતાની ભૂલ સમજાતા પાછો ફરે છે, પરંતુ ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ચૂક્યું હોય છે. આમ, ટેસ એક એવી છોકરી છે જેનું જીવન બે પુરુષપાત્રો કડવું ઝેર કરી નાખે છે, એક એનો કામાંધ પ્રેમી એલેક અને બીજો એનો આદર્શવાદી પતિ એન્જલ. ટેસના ચારિત્ર્યમાં એવી કોઈ આગળ પડતી ત્રુટી નથી કે જેને લીધે એણે આટલું દુઃખ અને વેદના સહન કરવી પડે. આમ છતાં એ જે શરીરની સહનશીલતા અને મનની મક્કમતા દાખવે છે એ બાબત એને ખરાં અર્થમાં નાયિકા સાબિત કરે છે.

‘ ફાર ફોમ ધ મેડિંગ ક્લાઉડ’માં એક સ્ત્રી અને તેને પ્રેમ કરતા ત્રણ પુરુષોની કથા કહેવામાં આવી છે. એ ત્રણ પ્રેમીઓ છે; ગેબ્રીલ ઓક, સાજર્ટ ટ્રોય અને બોલ્ડવુડ. આ ત્રણેય પ્રેમીઓ એક સ્ત્રી પ્રત્યે પોતાનો ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે. ઓક એવા પ્રેમીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જેઓ પોતાની પ્રેમિકા માટે ત્યાગ અને નિસ્વાર્થ ભાવ ધરાવે છે અને એમાં જ તેઓ આનંદ અનુભવે છે. બોલ્ડવુડના પ્રેમમાં માલિકીપણાનો ભાવ છે અને તે પોતાની પ્રેમિકા ઉપર પોતાનો જ હક્ક સ્થાપિત કરવા મરણિયા પ્રયાસો કરે છે. જ્યારે ટ્રોયના પ્રેમમાં ભ્રમરવૃત્તિ રહેલી છે અને એને માટે સ્ત્રીઓ ભોગ-વિલાસનું સાધન માત્ર છે. આ ત્રણેય પુરુષોના બાથશેબા પ્રત્યેના વલણોમાં વૈવિધ્ય અને વિરોધાભાસ રહેલા છે.

બાથશેબા દ્વારા ઓકનો અસ્વીકાર થયા બાદ પણ તેના બાથશેબા પ્રત્યેના પ્રેમ અને લાગણીમાં કોઈ ફેર પડતો નથી. એના પ્રેમમાં સહિષ્ણુતા અને સાતત્ય રહેલા છે. એનો પ્રેમ એટલે બલિદાન આપવું અને એ બલિદાનના બદલામાં કોઈપણ અપેક્ષા રાખવી નહિ. એ એવો નિસ્વાર્થ પ્રેમી છે જે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં બાથશેબાની પડખે ઊભો રહે છે. તે બાથશેબાની વફાદારીપૂર્વક સેવા કરે છે અને એને મદદ કરવા હંમેશા તત્પર રહે છે, એટલા માટે નહિ કે તે બાથશેબાનો પગારદાર કર્મચારી છે, પરંતુ એટલા માટે કે તે તેને સાચો પ્રેમ કરે છે. તે બાથશેબાના ખેતર અને ઘેંટાની દેખરેખ રાખે છે અને એનો હિતરક્ષક છે. જ્યારે બાથશેબા બોલ્ડવુડ સાથે રમત રમે છે અને ટ્રોય જેવા આવારા પુરુષ પ્રત્યે આકર્ષાય છે ત્યારે ઓક એને ચેતવે છે અને એની નારાજગી વહોરીને પણ એને ઠપકો આપે છે. પોતાની નિસ્વાર્થ સેવા, નિષ્ઠા અને નીતિ દ્વારા ઓક બાથશેબા માટે અનિવાર્ય બની રહે છે અને તેથી જ બાથશેબા અંતે તેના સદ્ગુણો પ્રત્યે સભાનતા કેળવી એની સાથે લગ્ન કરે છે.

ટ્રોય એ હંમેશા ભોગ-વિલાસની શોધમાં ભટકતો યુવાન છે. એને માટે પ્રેમ એક રમત છે. તે માત્ર આનંદ માટે સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેશયના ફાગ ખેલે છે. તે ફેનીનું જાતિય શોષણ કરે છે અને ત્યારબાદ તેને તરછોડી દે છે. તે બાથશેબાને પણ ફસાવે છે, એની સાથે લગ્ન કરે છે અને છોડી દે

છે.એ ફેનીના મૃત્યુ બાદ એને ખાતર જે કંઈ કરે છે તે નિર્રથક છે. તે બાથશેબા પાસે પાછો ફરે છે.એમાં પણ એની સ્વાર્થી યુક્તિ-પ્રયુક્તિ રહેલી છે. એના સોહામણા દેખાવ અને લોભામણી વાક્યછટાને લીધે કોઈપણ સુંદર સ્ત્રીને પોતાના મોહપાશમાં જકડવામાં એ સફળ થાય છે. પરંતુ તે કોઈપણ સ્ત્રીને પ્રામાણિકપણે પ્રેમ કરવાને અસમર્થ છે. બાથશેબા સાથેના તેના લગ્ન બાદ તરત જ તેમના દામ્પત્યજીવનમાં મનદુઃખ અને કલહ જોવા મળે છે.એ બાથશેબાની લાગણીઓ પ્રત્યે બેદરકાર અને બેધ્યાન છે.એ ઘોડાની રેસમાં બાથશેબાના નાણાં દાવ પર લગાવે છે અને એની મિલકતનો દુરુપયોગ કરે છે. જ્યારે બાથશેબા ટ્રોયની ઘડિયાળના પાછળના ભાગમાં એક સ્ત્રીના વાળની લટ જુએ છે અને એને એ વાળની લટ કંઈ સ્ત્રીની છે એમ પૂછે છે ત્યારે ટ્રોય બાથશેબાની સંવેદનાની પરવા કર્યા વિના એને કહે છે, તે એ સ્ત્રીના વાળની લટ છે જેને બાથશેબા સાથે મુલાકાત થઈ તે પહેલાં તે પરણવા માંગતો હતો.^{૫૯}આમ, ટ્રોય ફેની અને બાથશેબા એમ બંને સ્ત્રીઓ સાથે તદ્દન નિર્દયપણે વર્તે છે અને એમની લાગણીઓને ઠેસ પહોંચાડવામાં જરાપણ સંકોચ અનુભવતો નથી. જ્યારે તે કોઈ સ્ત્રીને ફસાવવા માંગતો હોય છે ત્યારે તે સ્ત્રીની સુંદરતાની ખૂબ ઉદારતાથી પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ એકવાર એ સ્ત્રીને ભોગવી લીધા બાદ તેનામાં એ જરાપણ રસ દાખવતો નથી.અને તેથી જ જ્યારે એ કમોતે મરે છે ત્યારે પણ આપણી સહાનુભૂતિની પાત્રતા કેળવી શકતો નથી.

બોલ્ડવુડ પણ એક સ્વાર્થી પ્રેમી જ છે પરંતુ જે રીતે ટ્રોય સ્વાર્થી છે એ રીતે એ સ્વાર્થી નથી.બોલ્ડવુડ અને ટ્રોય વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. ટ્રોયનો બાથશેબા માટેનો પ્રેમ ચંચળ અને અપરિપકવ છે, જ્યારે બોલ્ડવુડ બાથશેબા બાબતે સ્થિર અને ગંભીર છે. પરંતુ એના બાથશેબા પ્રત્યેના વલણમાં માલિકીપણાનો ભાવ રહેલો છે.જ્યાં સુધી બાથશેબા એને લગ્ન કરવાનું વચન આપે નહિ ત્યાં સુધી એ બેચેન રહે છે. એના પ્રેમમાં એક પ્રકારના આવેશ-આવેગ રહેલા છે. એ બાથશેબાને ગાંડપણની હદે પ્રેમ કરે છે.તે અન્ય કામ બાજુ પર રાખી હંમેશા બાથશેબા બાબતે

વિચારતો રહે છે.બાથશેબાને મેળવવાની એના માનસમાં ધૂન સવાર થાય છે. જ્યારે ઓક એને પ્રેમમાં મળેલી નિષ્ફળતાને પચાવી જાણે છે, બોલ્ડવુડ માટે એ જ બાબત અસહ્ય બને છે. બોલ્ડવુડનું બાથશેબા તરફનું ખેંચાણ એના માટે માનસિક તાણ અને ત્રાસમાં પરિણમે છે.એની અતૃપ્ત વાસના એને ગાંડો કરી નાખે છે. આમ, જ્યારે ઓક પોતાની લાગણીઓ ઉપર સંયમ દાખવી શકે છે, બોલ્ડવુડનું ચિત્ત એક જ પાટા ઉપર દોડે છે. જ્યારે બોલ્ડવુડને ખબર પડે છે કે બાથશેબાએ ટ્રોય સાથે લગ્ન કરી લીધા છે, ત્યારે એના ચિત્તમાં ખળભળાટ વ્યાપી જાય છે, અને પોતાના કૃષિ-સંબંધી મહત્વના તમામ કાર્યોમાંથી એનો રસ ઊડી જાય છે.એનું બાથશેબા માટેનું ગાંડપણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે જ્યારે તે બાથશેબા સાથે બળજબરી કરતા ટ્રોયની બંદૂકની ગોળી મારી હત્યા કરે છે^{૬૦} અને જેલભેગો થાય છે.

બાથશેબા ખૂબ ઉત્સાહી અને ઉત્સુક યુવાન સ્ત્રી છે.ટ્રોયની મારકણી મર્દાનગી ઉપર એ વારી જાય છે. તે એના પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે લગ્ન કરી લે છે.પરંતુ ટ્રોય એને માટે દગાબાજ પતિ સાબિત થાય છે. જ્યારે એને ટ્રોય અને ફેનીના પ્રેમસંબંધની જાણ થાય છે ત્યારે તે તીવ્ર આઘાત અનુભવે છે.ટ્રોય એને પોતાનાથી દૂર હડસેલે છે અને તેને કહે છે કે એક પાદરી સમક્ષ માત્ર ઔપચારિક વિધિથી લગ્ન લાગુ પાડી શકાતા નથી. તેથી તેણે બાથશેબાનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે એવું માનવું ભૂલ ભરેલું છે, અને તે બાથશેબાને તરછોડી ચાલ્યો જાય છે.બાથશેબા માટે જીવનનો આ તબક્કો ખૂબ કટોકટી ભર્યો સાબિત થાય છે.પોતાના પતિની મૃત્યુની અફવાથી અને બોલ્ડવુડના અતિશય આગ્રહને વશ થઈ તે તેને છ વર્ષો રાહ જોયા બાદ તેની સાથે લગ્ન કરવાનું વચન આપે છે.પરંતુ ટ્રોય પાછો ફરે છે અને બાથશેબા પર પતિ તરીકે હક-દાવો કરે છે.બોલ્ડવુડ ટ્રોયને ઠાર મારે છે અને બાથશેબા વિધવા બને છે.આમ, બાથશેબાનો પ્રેમ અને લગ્નનો અનુભવ પણ અતિ કટુ અને કડવો રહેવા પામે છે.નવલકથાને અંતે તે ઓક સાથે લગ્ન કરે છે. પરંતુ એ

સ્વભાવિક છે કે પોતાના ભૂતકાળની એ દુઃખદ ક્ષણો એને જ્યારે જ્યારે યાદ આવશે ત્યારે ત્યારે તે પીડા અનુભવશે.

‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’ એ એવા બે-ત્રણ વ્યક્તિઓની કથા છે જેઓ પ્રકૃતિએ એમના માટે નિયત કરેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકાય છે. તેઓ તેમના જીવનમાં એ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાનો તો ક્યારેક એમાં બદલાવ લાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. તેઓને એમણે જીવનમાં ભજવવી પડતી ભૂમિકા સજા સમાન લાગે છે. કલીમ એક તરફ પોતાની માતા તો બીજી બાજુ પોતાની પત્ની વચ્ચે સમતોલન જાળવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. એ પોતાની પત્નીને ખાતર માતા સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરે છે, તે આપણે જોયું. પરંતુ બીજી બાજુ, તેઓ પોતપોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાઓને લઈને એકબીજા સાથે પણ અનુકૂલન સાધી શકતા નથી. કલીમ અને યુસ્ટેસિયાના લગ્નજીવનમાં ભંગાણ પડે છે, એને માટે મુખ્યત્વે નીચેની ત્રણ બાબતો જવાબદાર છે: (૧) એક તરફ યુસ્ટેસિયાની પેરિસમાં ભૌતિકવાદી જીવન જીવવાની ઘેલછા તો બીજી તરફ કલીમનો એગડન હીથ ઉપર જ સ્થાય થવાનો નિર્ણય (૨) મિસિસ યોબ્રાઈટનું મૃત્યુ અને જે રીતે તેઓ મૃત્યુ પામે છે તે સંજોગ (૩) વિલ્ડીવની ચંચળતા.

યુસ્ટેસિયા જ્યારે એક ક્રિસ્મસ પાર્ટીમાં કલીમને જુએ છે ત્યારે તે એના પ્રેમમાં પડે છે. તે તેના વિલ્ડીવ સાથેના પ્રેમસંબંધોમાં પૂર્ણવિરામ મૂકવાનું નક્કી કરે છે અને તે એક પત્ર લખી તરત જ એનો અમલ કરે છે. તેનો આ નિર્ણય વિલ્ડીવના થોમેસીન સાથેના અને કલીમના યુસ્ટેસિયા સાથેના લગ્નમાં પરિણમે છે. હવે એવી અપેક્ષા રાખવી કે આ બંને યુગલો સુખી દામ્પત્યજીવન જીવશે એ હાડીની નવલકથામાં અશક્ય છે. યુસ્ટેસિયાએ કલીમ સાથે એ અપેક્ષાએ લગ્ન કર્યા હોય છે કે તે એને પેરિસ લઈ જશે અને ત્યાં તે સુખ-સુવિધાપૂર્ણ આધુનિક જીવનનો આનંદ લૂંટશે. કલીમ સાથે લગ્ન કરતી વખતે તે પોતાના સ્વભાવમાં રહેલી ત્રુટી વિષે સભાન હોય છે અને તે કલીમ સમક્ષ નિખાલસપણે કબૂલ કરે છે કે તે એક સારી ઘરેલું પત્ની બની શકે એમ નથી. પરંતુ કલીમને એવું પણ

કહે છે કે તે એને સાચો પ્રેમ કરે છે અને તે પોતાના પતિ ખાતર એના પેરિસમાં રહેવાનાં સ્વપ્નનો ભોગ આપી શકે એમ છે :

“To be your wife and live in Paris would be heaven to me ; but I would rather live with you in a hermitage here than not be yours at all.”^{૬૧}

આમ, યુસ્ટેસિયા અને કલીમના લગ્ન ભવિષ્યમાં તેઓ પેરિસમાં સ્થાય થશે એવી કોઈ શરતોને આધિન થયા નથી અને યુસ્ટેસિયા પણ એગ્ડન હીથ ઉપર રહીને પણ કલીમને પ્રેમ કરવાની તૈયારી દર્શાવે છે.આમ છતાં, લગ્ન બાદ તે મનોમન પેરિસ જવા ઝંખે છે અને ધીમે ધીમે એની એ ઝંખના પ્રબળ બને છે, પરંતુ કલીમ તો પેરિસ ન જવાનો અને એગ્ડન હીથ ઉપર જ જીવન પસાર કરવાનો પાકો નિર્ણય કરી બેઠો હોય છે.હવે યુસ્ટેસિયા પોતાના જીવનથી અસંતુષ્ટ છે અને એની એગ્ડન હીથ માટેની નફરત એના અસંતોષને વધુ આકરો બનાવે છે.

યુસ્ટેસિયા માટે એ પરિસ્થિતિ વધુ વિષમ ત્યારે બને છે જ્યારે કલીમ તેની દૃષ્ટિમાં ઝાંખપ આવતા એની શૈક્ષણિક યોજનાઓ પડતી મૂકે છે અને ‘ફર્જ-કટર’નો વ્યવસાય અપનાવે છે.કલીમ એક સામાન્ય મજૂરી કામ કરતો હોવાથી યુસ્ટેસિયા અનુભવે છે કે એમના સામાજિક મોભાને હાનિ પહોંચી છે.એક દિવસ તે કલીમને પોતાનું કાર્ય કરતા ગીત ગાતો સાંભળે છે ત્યારે તેને સમજાતું નથી કે કલીમ કેવી રીતે પોતાના એ સામાન્ય કામ સાથે સમાધાન સાધી શકે. કલીમ પણ નોંધે છે કે યુસ્ટેસિયાના તેના તરફના વલણમાં ઓટ આવી છે. તે યુસ્ટેસિયાને પૂછે છે કે શું તે અનુભવે છે કે તેના એની સાથેના ઉતાવળિયા લગ્નને લીધે એના જીવનની ઉજળી તકો એણે ગુમાવી દીધી છે અને યુસ્ટેસિયા એના એ સવાલનો પરોક્ષ રીતે હકારમાં જવાબ આપે છે.આમ, કલીમ જે રીતે પોતાના દુર્ભાગ્ય સાથે અનુકૂલન સાધી લે છે તે જ બાબત યુસ્ટેસિયા માટે આઘાતજનક સાબિત થાય છે.કલીમ એને જે જીવનની ભેટ ધરે છે એનાથી એ અતિ અસંતુષ્ટ છે.એણે જે પરિસ્થિતિ હેઠળ

જીવન જીવવું પડે છે એનાથી એ ખૂબ નાખુશ છે, પરિણામે એમના દામ્પત્યજીવનની કડ્ડાતા અને કમનસીબી શરૂ થાય છે.

ગામના એક મેળામાં યુસ્ટેસિયાની વિલ્ડીવ સાથેની આકસ્મિક મુલાકાત એમના જીવનમાં ઘણી ગૂંચવણો પેદા કરે છે. એ મેળામાં તે માત્ર મનોરંજન મેળવવાના હેતુથી જ ગઈ હોય છે, પરંતુ ત્યાં એની મુલાકાત વિલ્ડીવ સાથે થતાં તે એની સાથે માત્ર વાતચીત જ નથી કરતી પરંતુ એની સાથે નૃત્યમાં પણ ભાગ લે છે અને વિલ્ડીવના સંગાથે મેળામાંથી ઘરે પાછી ફરે છે. વિલ્ડીવમાં એને ફરી જાગેલો રસ એ એમના દામ્પત્યજીવન માટે અશુભ ઝેંઘાણ છે. તે પોતાના પતિથી તેની વિલ્ડીવ સાથેની મુલાકાતની વાત છૂપાવે છે. અહિં યુસ્ટેસિયાને એ વાતની ખબર હોતી નથી કે રીડલમેન એને વિલ્ડીવ સાથે ઘરે પાછા ફરતા જોઈ ગયો હોય છે. હવે યુસ્ટેસિયાના વલણમાં બે બાબતો સ્પષ્ટપણે વર્તાય છે: વિલ્ડીવ સાથેની મુલાકાતને એ આવકારે છે-એની સાથે ફરી સંડોવામાં એ સંકોચ અનુભવતી નથી અને બીજી બાજુ, કલીમ થકી એનામાં ઉદ્ભવેલી હતાશા અને નિરાશામાં ઉત્તરોત્તર વધારો જોવા મળે છે.

એક દિવસ વિલ્ડીવ જ્યારે એના ઘરની મુલાકાત લે છે, ત્યારે તેને મળવામાં તે જરા પણ નારાજગી કે નામરજી દર્શાવતી નથી. આ પ્રસંગે તે વિલ્ડીવને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે અને કહે છે કે તે એના જીવન થકી અસંતુષ્ટ છે. આ એ જ ક્ષણ છે જ્યારે મિસિસ યોબ્રાઈટ એમના ઘરના બારણે ટકોરાં મારે છે. આ સમયે યુસ્ટેસિયાની એ જવાબદારી બને છે કે એણે બારણાં ઉઘાડવા જોઈએ. પરંતુ એ જ ઘરમાં સૂતેલો કલીમ જાગી ગયો હશે અને એ બારણાં ખોલશે એમ માની એ મિસિસ યોબ્રાઈટના બારણે ટકોરાનો કોઈ પ્રતિસાદ આપતી નથી. બીજી બાજુ, મિસિસ યોબ્રાઈટ એવું વિચારે છે કે કલીમ અને યુસ્ટેસિયા એમને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ આપવા ઈચ્છતા નથી અને ભગ્ન હૃદયે તેઓ પોતાના દીકરાને મળ્યા વિના પાછા ફરે છે. માર્ગમાં તેમને ઝેરી સાપ કરડે છે અને તેઓ મૃત્યુ પામે છે. પાછળથી પોતાની મા કયા સંજોગોમાં મૃત્યુ પામી એની જાણ કલીમને થતાં પતિ-પત્ની

વચ્ચે ગંભીર ઝઘડો થાય છે. યુસ્ટેસિયા અહિં પણ કુટિલતા દાખવતા મિસિસ યોબ્રાઈટે બારણે ટકોરા માર્યા ત્યારે એની સાથે કઈ વ્યક્તિ હાજર હતી એની ઓળખ છતી કરતી નથી. કલીમ યુસ્ટેસિયાને ઠપકો આપતા કહે છે :

“You shut the door- you looked out of the window upon her- you had a man in the house with you - you sent her away to die.The inhumanity-the treachery.Stand away from me -and confess every word .”^{૬૨}

કલીમ દ્વારા કહેવામાં આવેલા આકરાં શબ્દો સહન ન થતાં યુસ્ટેસિયા એને છોડીને પોતાના દાદાને ઘરે જતી રહે છે જ્યાં એ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કરે છે.

બીજી બાજુ, વિલ્ડીવને વારસામાં અગિયાર હજાર પાઉન્ડ મળતાં યુસ્ટેસિયા વિચારે છે કે હવે વિલ્ડીવ એની તમામ ભૌતિકવાદી ઈચ્છાઓ સંતોષવા સક્ષમ છે--એ ઈચ્છાઓ જે કલીમ સંતોષી શક્યો નથી.આ વિચાર પછી યુસ્ટેસિયાનું વિલ્ડીવ તરફનું ખેંચાણ વધી જાય છે.તે ક્યારે પણ એની પેરિસમાં મોજીલું જીવન જીવવાની તીવ્ર ઈચ્છાને દબાવી શકતી નથી. એની આ અતૃપ્ત ઈચ્છા એને અંતે ગેરમાર્ગે દોરે છે. તે વિલ્ડીવની સલાહથી પેરિસ જવા માટે એગ્ડન હીથ છોડી દેવાનો એટલે કે કલીમને છોડી જવાનો નિર્ણય લે છે. અંતે તે પાણીના પ્રવાહમાં તણાય જાય છે અને સાથે સાથે એની તમામ આશાઓ, આકાંક્ષાઓ અને તેના ઊંડા નિસાસાઓ પણ.

આમ, યુસ્ટેસિયાની મોજશોખવાળું આધુનિક જીવન જીવવાની ઘેલછા, એના ભૌતિકવાદી દષ્ટિકોણને લીધે પોતાના પતિના સદ્ગુણો ન જોઈ શકવાની અસમર્થતા, એનું કલીમ સાથે લગ્ન બાદ પણ વિલ્ડીવ તરફનું ખેંચાણ, એનો ગૂઢ અને ચંચળ સ્વભાવ અને એનો એગ્ડન હીથ માટેનો તીવ્ર તિરસ્કાર એમના દામ્પત્યજીવનમાં ઉદ્ભવેલી ગેરસમજ, ગંભીર ઝઘડા અને એના માઠાં પરિણામો માટે કારણભૂત સાબિત થાય છે.

‘ધ વુડ લેન્ડર્સ’ ને હાર્ડીની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓની હરોળમાં મૂકવામાં આવતી નથી, છતાં આ કૃતિને લોકો હજુ પણ રસપૂર્વક વાંચે છે અને એને માટે સન્માનનીય દષ્ટિકોણ ધરાવે છે. એ

નવલકથા એ રીતે નોંધપાત્ર બને છે કે હાર્ડી દ્વારા આ કૃતિના સર્જન બાદ એમની નવલકથાઓ વિવાદના ઘેરાવામાં સપડાય છે. એમની લેખક તરીકેની કારકિર્દીના આ તબક્કે તેઓ જાતીયતા, શારીરિક આકર્ષણ, લગ્ન, છૂટાછેડા, લગ્નેતર સંબંધો અને એના અનૈતિક તારણો વગેરે વિવાદાસ્પદ વિષયોને છંછેડે છે.

આ કૃતિની વાર્તા ગાઢ જંગલમાં આવેલા લિટલહિન્ટોક નામના એક નાના ગામમાં આકાર પામે છે. જ્યાં ગાઈલ્સ વિન્ટરબોર્ન નામનો એક કઠિયારો એની બાળમિત્ર ગ્રેસ મેલબરીને ચાહે છે, અને એની સાથે લગ્ન કરવા માટે ઉત્સુક હોય છે. આમ તો એમની સગાઈ થઈ ગઈ હોય છે. પરંતુ ગ્રેસના પિતા મેલબરી પાતાની દીકરીને શહેરમાં આધુનિક શિક્ષણ અને શહેરી રીતભાત શિખવવા માટે મોકલી આપે છે. ગ્રેસ જ્યારે પોતાના ગામમાં પાછી ફરે છે ત્યારે તે પોતાના પિતાની અપેક્ષા મુજબ શહેરની એક શિક્ષિત અને આધુનિક યુવતી હોય છે. તેથી મેલબરી હવે ગમાર ગાઈલ્સને પોતાની દીકરી ગ્રેસ માટે યોગ્ય મૂરતિયો ગણતા નથી. એ ગામમાં એડરેડ ફીઝપીઅર્સ નામનો શહેરી, શિક્ષિત અને રૂપાળો દાકતર રહેતો હોય છે. તેની ગ્રેસ સાથેની એક મુલાકાત દરમિયાન તે ગ્રેસ પ્રત્યે આકર્ષાય છે. મેલબરી શેઠને જ્યારે આ વાતનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે તેમને ગ્રેસ અને ફીઝપીઅર્સ એકબીજાને એકદમ અનુરૂપ લાગે છે, તેથી તેઓ ગ્રેસ ગાઈલ્સને ભૂલી જાય એવા પ્રયત્નો કરે છે, અને ગ્રેસ અને ફીઝપીઅર્સ એકબીજાની નજીક આવે એ માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. ગ્રેસને દાકતર માટે પ્રેમ કરતા આદર વધુ હોય છે. છતાં તેઓ પરણે છે. લગ્ન બાદ તેઓ મેલબરી શેઠના મકાનના એક વણવપરાયેલા ભાગમાં રહેવાની શરૂઆત કરે છે. લગ્નના થોડાં દિવસો બાદ જ ગ્રેસનો દાકતર પતિ એક પૈસાદાર વિધવા મિસિસ ચાર્મોન્ડ સાથે આડાસંબંધોમાં સંડોવાય છે, અને તે ગ્રેસ સાથે ઉદાસીન વલાણ અપનાવે છે. આ લગ્નેતર સંબંધો લાંબા સમય સુધી છૂપા રહી શકતા નથી અને એક રાત્રે જ્યારે તે પોતાની પત્નિને છોડીને મિસિસ ચાર્મોન્ડને મળવા નીકળી પડે છે ત્યારે મેલબરી શેઠને એના વાસ્તવિક ચારિત્ર્યનો ખ્યાલ આવે છે.

હવે મેલબરી શેઠથી પોતાની દીકરીનું દુઃખ જોઈ શકાતું નથી, તેથી તેઓ એમના છૂટાછેડા થાય અને ગ્રેસ-ગાઈલ્સ ના લગ્ન શક્ય બને એવા પ્રયત્નો આદરે છે.પરંતુ એમાં તેમને સફળતા મળતી નથી.જ્યારે ફીઝપીઅર્સ મિસિસ ચાર્મોન્ડ સાથે ઝઘડો કરી લિટલ હિન્ટોક પાછો ફરે છે અને ગ્રેસ સાથે સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ગ્રેસ ઘર છોડીને ગાઈલ્સ પાસે પહોંચી જાય છે અને એની મદદ માંગે છે.ગાઈલ્સ મોટી માંદગીમાં સપડાયો હોય છે અને તાજેતરમાં જ એમાંથી બહાર આવ્યો હોય છે, છતાં એ ગ્રેસને પોતાની ઝૂંપડીમાં સૂવા માટે જગ્યા ફાળવી આપે છે તેમજ પોતે તોફાની રાતમાં બહાર સૂએ છે.પરિણામે તે મૃત્યુ પામે છે.નવલકથાને અંતે ગ્રેસ પશ્ચાતાપ કરતા પતિ ફીઝપીઅર્સ તરફ પાછી વળે છે. એક ગામડાંની છોકરી માર્ટી સાઉથને બાદ કરતા બધાં જ પોતપોતાના જીવનમાં ફરી મગ્ન બને છે.માત્ર માર્ટી જ ગાઈલ્સના મૃત્યુનો ખેદ અનુભવે છે, કારણકે તેનો ગાઈલ્સ માટેનો પ્રેમ એના મૃત્યુ બાદ પણ અવિચળ અને અવિરત છે અને એ માર્ટી જ છે જે ગાઈલ્સ માટે સુયોગ્ય પાત્રતા ધરાવતી હોય છે.અને તેથી જ ગ્રેસ નવલકથાની મુખ્ય નાયિકા હોવા છતાં એનામાં નાયિકામાં જોવા મળતી ભવ્યતા અને ભાવનાનો અભાવ વર્તાય છે.નવલકથાની શરૂઆતથી જ એ બે વિરોધાભાસી ધ્રુવો વચ્ચે, બે વિરોધાભાસી સમાજ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે, ગાઈલ્સ કે ફીઝપીઅર્સની જીવનસાથી તરીકે પસંદગી-નાપસંદગી વચ્ચે દ્વિધા અનુભવતી જોવા મળે છે.તે તેના દાકતર સાથેના લગ્ન પહેલાં પણ, પોતાના ગાઈલ્સ માટેના પ્રેમનો ખુલ્લો, નિખાલસ સ્વીકાર અને એકરાર કરતી નથી.ગાઈલ્સ એને માટે જ્યારે અનેક યાતના સહન કરે છે અને પોતાના સ્વાસ્થ્યના ભોગે પણ એને આશરો આપે છે ત્યારે તે ટૂંક સમય માટે એના તરફ વળે છે, પરંતુ જ્યારે એનો પતિ પાછો ફરે છે અને એની સમક્ષ પશ્ચાતાપની લાગણીઓ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે તે તરત જ એના તરફ વળી જાય છે.આમ, ગ્રેસ ગાઈલ્સ અને ફીઝપીઅર્સ તરફના એના અભિગમમાં અસ્થિર અને અસલામત જોવા મળે છે.

જયારે મેલબરી અને ગ્રેસને ફીઝપીઅર્સના વ્યભિચારની ખબર પડે છે અને તેઓ ઇચ્છે છે કે ગ્રેસ અને ફીઝપીઅર્સ છૂટાં પડે ત્યારે તેઓને ‘New law’વિષે સાંભળવા મળે છે.એ કાયદા હેઠળ ગ્રેસ પોતાના પતિને છૂટાછેડા આપી શકે અને ગાઈલ્સ સાથે લગ્ન કરી શકે. પરંતુ તે સમયનો આ ‘ધ ડાયવોર્સ અને મેટ્રીમોનીયલ એક્ટ -1857’ એમની સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવી શકતો નથી. આ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો તે પહેલાં છૂટાછેડા જેવી લગ્નવિષયક બાબતો ચર્ચ દ્વારા સંભાળવામાં આવતી હતી. મોટાભાગના લોકો માટે લગ્નબંધન એ કાયમી વ્યવસ્થા હતી.છૂટાછેડા લેવા એ કંટાળાજનક અને ખૂબ ખર્ચાળ પ્રક્રિયા હતી.તેથી માત્ર ધનિક સ્ત્રી-પુરુષોને જ છૂટાછેડા લેવાનું પોષાય એમ હતું.પરંતુ આ નવો કાયદો ઘડાયા બાદ એક પુરુષ જો એની પત્નિ વ્યભિચારી હોય તો એને છૂટાછેડા આપી શકે. અને એક સ્ત્રી એના પતિને છૂટાછેડા ત્યારે જ આપી શકે જયારે એનો પતિ વ્યભિચારની સાથે સાથે હિંસા, દ્વિપત્નિત્વ, અગમ્યગમન, અત્યાચાર આચરતો હોય.જો સ્ત્રીને છૂટાછેડા લેવાનો ખર્ચ પોષાય એમ ન હોય તો એને પોતાના પતિથી માત્ર છૂટા રહેવાની મંજૂરી મળતી.

આમ, વિક્ટોરીયન સમાજમાં પરિણીત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેવું કાયદાકીય વલણ અપનાવાતું એનું આ કાયદો ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ગ્રેસે ફીઝપીઅર્સને છૂટાછેડા આપ્યા હોત તો પણ એ માટે એણે ખૂબ લાંબો સમય સુધી રાહ જોવી પડી હોત.અહિં હાર્ડી સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોમાં રહેલી ગૂંચવણો અને એની કાયદાકીય મડાગાંઠ બાબતે આપણું ધ્યાન દોરે છે.‘ધ વુડલેન્ડર્સ’માં આ લગ્નવિષયક સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવામાં આવ્યું નથી.પરંતુ એની વિવિધ શક્યતાઓ અને પાસાંઓ અવશ્ય તપાસવામાં આવ્યાં છે.

‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’માં લગ્ન અને લગ્નેતર સંબંધો દર્શાવવામાં આવ્યા હોવા છતાં હેન્રીઅર્ડનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો અભિગમ અતડો અને ક્યારેક તિરસ્કાર ભર્યો જોવા મળે છે. તે પોતે ફારફેને કહે છે :

“And being by nature something of a woman-hater, I have found it hardship to keep mostly at a distance from the sex.” તેને સમગ્ર કૃતિમાં ક્યારે પણ સ્ત્રી સાથે પ્રણયના ફાગ ખેલતો દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. તે કહે છે કે ‘I solemnly declare that philandering with womankind has neither been my vice nor virtue.’ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તે નીચે મુજબનો મત દર્શાવે છે.

“These cursed women - there's not an inch of straight grain in them.”^{૬૩}

પોતાની પત્ની સુસાનમાં રહેલી ત્રુટીઓ અને એની સાથેના દામ્પત્યજીવનના અનુભવને આધારે જ હેન્ચાર્ડ સ્ત્રીઓ માટેના ઉપરોક્ત તારણો ઉપર આવ્યો હોવો જોઈએ. સુસાન લગભગ મૂર્ખતાની હદે સરળ સ્ત્રી છે. તેથી જ તે હેન્ચાર્ડ દ્વારા એના વેચાણને ગંભીરતાથી લઈ ન્યુસન સાથે ચાલી નીકળે છે. તેની સાથે ઘણાં વર્ષો રહ્યા બાદ તેને ખ્યાલ આવે છે કે તેનો ખરો પતિ તો હેન્ચાર્ડ જ છે. અને હેન્ચાર્ડની શોધમાં તે કેસ્ટરબ્રીજ પાછી ફરે છે. હેન્ચાર્ડ એને ધિક્કારે છે એનું કારણ પણ એની આ મૂર્ખતા જ છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં જ હેન્ચાર્ડ જે રીતે એના સુસાન સાથેના લગ્નનો પસ્તાવો પ્રગટ કરે છે એમાં એ લોકોના દામ્પત્યજીવનની નિષ્ફળતા જોઈ શકાય છે.

બીજી બાજુ, સુસાનની લાંબા ગાળાની ગેરહાજરીમાં હેન્ચાર્ડ અન્ય એક સ્ત્રી લ્યુસેટા સાથે આત્મીયતા કેળવી હોય છે અને સુસાન કદી પાછી ફરવાની નથી એ અપેક્ષાએ એણે એ સ્ત્રીને લગ્નનું વચન આપ્યું હોય છે. પરંતુ સુસાન પાછી ફરતા હેન્ચાર્ડ અનુભવે છે કે એની નૈતિક ફરજ સુસાનના પક્ષે રહેવાની છે, તેથી તે ફરકેની મદદથી લ્યુસેટાને પત્ર લખે છે અને એને સમગ્ર પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરે છે. હવે સુસાનને જે ઘરમાં આશરો આપ્યો હોય છે એની અવારનવાર મુલાકાત લે છે અને સામાજિક દૃષ્ટિએ એની સાથે ફરી લગ્ન કરે છે. પરંતુ સુસાન લાંબા સમય સુધી હેન્ચાર્ડનો સાથ નિભાવી શકતી નથી અને માંદગીને લીધે એનું મૃત્યુ થાય છે.

સમયના વહેણમાં કેટલીક ઘટનાઓ એવી બને છે જેમાં હેન્ચાર્ડ અને ફારફેના સંબંધો ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે અને બીજી બાજુ, સુસાનના મૃત્યુ બાદ હેન્ચાર્ડને ખબર પડે છે કે એલિઝાબેથ જેન એની પોતાની નહિ, પરંતુ ન્યુસનની દીકરી છે એથી હેન્ચાર્ડ એની સાથે પણ સંબંધો કાપી નાંખે છે.

સુસાનના મૃત્યુ બાદ હેન્ચાર્ડ સાથે લગ્ન કરવાના ઈરાદે લ્યુસેટાનું કેસ્ટરબ્રીજમાં આગમન થાય છે.પરંતુ એક આકસ્મિક મુલાકાત દરમિયાન લ્યુસેટા અને ફારફે એકબીજા તરફ આકર્ષાય છે.લ્યુસેટા હેન્ચાર્ડને ભૂલી જાય છે અને ફારફે એલિઝાબેથને ભૂલી જાય છે. હેન્ચાર્ડને તરત જ એ વાતનો ખ્યાલ આવી જાય છે કે ફારફે એનો માત્ર ધંધાકીય હરીફ નથી. પરંતુ લ્યુસેટાને પામવામાં પણ એ એનો કટ્ટર હરીફ છે.એની ફારફે માટેની નફરત હદ બહાર વધી જાય છે. એ ખુલ્લે આમ જાહેર કરે છે કે એ ફારફેને બરબાદ કરી નાખશે. ફારફેને બરબાદ કરવાના પ્રયત્નોમાં હેન્ચાર્ડ કેટલીક જોખમી લેવડ-દેવડ કરે છે અને અંતે પોતાની જ બરબાદીને આમંત્રણ આપે છે.

લ્યુસેટા ફારફે સાથે લગ્ન કરે છે. પરંતુ તેણે હેન્ચાર્ડ સાથેના પ્રણય દરમિયાન એને કેટલાંક પ્રેમપત્રો લખ્યાં હોય છે.આ પ્રેમપત્રો ગામના અસામાજિક તત્વોના હાથે લાગી જાય છે. એ લોકો હેન્ચાર્ડ અને લ્યુસેટાના પ્રણયકિસ્સાની ગામની ગલી-ગલીએ ફરી લોકો સમક્ષ મજાક ઉડાવે છે અને તેઓ એમને જાહેરમાં ફજેત કરે છે.આ અપમાનનો આઘાત લ્યુસેટા સહન કરી શકતી નથી અને તે મૃત્યુ પામે છે.એલિઝાબેથ હવે એકલાં-અટૂલાં હેન્ચાર્ડ સાથે રહેતી હોય છે. તે હેન્ચાર્ડનો એકમાત્ર આધાર છે અને એને જીવવાનું પ્રેરકબળ પૂરું પાડે છે. તેથી પોતાની દીકરીને શોધતો ન્યુસન જ્યારે હેન્ચાર્ડના દરવાજે આવે છે ત્યારે તે એલિઝાબેથ તો મૃત્યુ પામી છે એમ કહી તેને પાછો વાળે છે.પરંતુ ન્યુસનને તેમજ એલિઝાબેથને હેન્ચાર્ડના આ જૂઠાણાંની ખબર પડી જાય છે.હેન્ચાર્ડ હવે અનુભવે છે કે હવે એને માટે માત્ર એ નગર છોડી જવાનો રસ્તો જ બાકી રહે છે.

ફારફ્રે અને એલીઝાબેથ વચ્ચે ફરી આત્મિયતા કેળવાતા ન્યુસનની મંજૂરીથી એ બે ના લગ્ન ગોઠવાય છે. એમના લગ્નની જાણ હેન્રીને થતાં તેને એલીઝાબેથને જોવાની અને અભિનંદન આપવાની તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે. તેથી તે પાંજરામાં પૂરેલા એક સુંદર પક્ષીની ભેટ સાથે એ લગ્નમાં હાજરી આપવા આવે છે. પરંતુ એલીઝાબેથ એને આવકારવાને બદલે પોતાને અને પોતાના પિતા ન્યુસનને છેતરવાનો એના ઉપર આરોપ મૂકે છે. તેથી હેન્રી લગ્નહૃદયે તે સ્થળ છોડી જતો રહે છે. એલીઝાબેથ પોતાની હેન્રી પ્રત્યેની વર્તણૂક બદલ પશ્ચાતાપ અનુભવે છે. તે અને ફારફ્રે હેન્રીની શોધમાં નીકળી પડે છે. તેઓને હેન્રી મળે છે પરંતુ ત્યારે તે મૃત હોય છે. આમ, હેન્રી એના જીવનમાં એક નિષ્ફળ પતિ, એક નિષ્ફળ પ્રેમી, અને એક નિષ્ફળ પિતા પૂરવાર થાય છે. અને એનો આ વાતનો રંજ એણે મૃત્યુ પહેલા કરેલા વિલનામામાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થાય છે :

“That Elizibeth-Jane Farfrae be not told of my death, or
made to grieve on account of me.
& that I be not bury'd in consecrated ground.
& that no sexton be asked to toll the bell.
& that nobody is wished to see my dead body.
& that no murners walk behind me at my funeral.
& that no flours be planted on my grave.
& that no man remember me.
To this I put my name.”

- Michael Henchard.⁶⁴

‘અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી’ એ ‘ફાર ફ્રેમ ધ મેડીંગ ક્રાઉડ’ને બાદ કરતા હાર્ડીની એકમાત્ર સુખાન્ત નવલકથા છે. પ્રસન્ન ગ્રામ્ય વાતાવરણ અને રોમાંચક પ્રેમની આ કથા અનેક રીતે યાદગાર છે. કથાનો નાયક ડીકડયુઈ પિતા રૂબેન અને દાદા વિલિયમ્સ સાથે અપરમેલસ્ટોક નામના ગામડાંમાં રહેતો હોય છે. તેઓ માલવહન કરવાનો વ્યવસાય કરે છે. ડીક અને તેના મિત્રો મેલસ્ટોક કવાયર

નામની સંગીતમંડળી ચલાવે છે. કથાની શરૂઆત નાતાલના દિવસોથી થાય છે. નાતાલની એક રાત્રે બાર વાગ્યે તેઓની સંગીતમંડળી ગામના ઘરેઘરે નાતાલનું સંગીત વગાડતી ફરી રહી હોય છે. થોડાં ઘરો ફર્યા પછી મંડળી ગામની શાળાના મકાને પહોંચે છે. શરૂઆતમાં તેમના સંગીતનો કોઈ પ્રતિભાવ મળતો નથી.પરંતુ અંતે એ શાળાના મકાનમાં રહેતી શિક્ષિકા બારીએ આવી એમનો આભાર માને છે.એ શિક્ષિકા એક યુવાન છોકરી છે.એની સુંદરતાથી ડીક મુગ્ધ થઈ જાય છે અને એના પ્રેમમાં પડે છે.

ડીકની માતા નાતાલના પ્રસંગે એક પાર્ટીનું આયોજન કરે છે.એ પાર્ટીમાં શાળાની શિક્ષિકા જેનું નામ ફેન્સી છે એને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. એની સાથે નૃત્ય કરવામાં ડીક સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવે છે. પરંતુ જ્યારે શાઈનર ફેન્સી સાથે નૃત્ય કરે છે ત્યારે ડીક ઈર્ષ્યા અનુભવે છે.ફેન્સી ફરી પાછી ડીક સાથે નૃત્ય કરે છે અને ડીક ફેન્સી સાથે નૃત્યનો મનભર આનંદ માણે છે. ડીક ફેન્સીના ગળાડૂબ પ્રેમમાં છે.પાર્ટીની રાત્રે ફેન્સી પોતાનો રૂમાલ ડીકના ઘરે ભૂલી જાય છે. તે પાછો આપવાના બહાને તે તેને મળવા જાય છે, પરંતુ પ્રેમસહજ લજજાને લીધે તે ફેન્સી સાથે વિશેષ વાત કર્યા વિના પાછો ફરે છે.તે પ્રેમમાં બેચેની અને મીઠી વેદના અનુભવે છે.

ફેન્સી શ્રીમંત પિતાની પુત્રી છે. તેનો પિતા જ્યોર્જે બાજુના પેલબરી ગામમાં એક મોટા મકાનમાં રહેતો હોય છે. ફેન્સી રજાઓ ગાળવા પિતાના ઘરે જાય છે.પાછાં ફરતાં ડીક તેને લેવા આવે છે. ફેન્સીને થોડી વસ્તુઓ સાથે લઈ જવાની હોય છે. ફેન્સીના પિતા તેને ભોજન માટે રોકે છે. વાતચીત દરમિયાન તેઓ શાઈનરના વખાણ કરે છે. તેથી ડીક ઈર્ષ્યાદુઃખ અનુભવે છે. શાળાના મકાને પાછા ફર્યા બાદ ડીક સંકોચાતા ફેન્સીને શાઈનર બાબતે પૂછે છે ત્યારે ફેન્સી જવાબ આપે છે કે શાઈનર ભલે તેને ચાહતો હોય પરંતુ તે એવી કોઈ પ્રેમની લાગણી શાઈનર માટે ધરાવતી નથી. ફેન્સીના આ જવાબથી ડીક રાહત અનુભવે છે. એક દિવસ એક વિશ્રામગૃહમાં સાથે ચા પીવા માટે ડીક ફેન્સી સમક્ષ દરખાસ્ત મૂકે છે.ફેન્સી એ દરખાસ્ત સ્વીકારે છે.બંને અલાયદા ઓરડામાં ચા પીતા

હોય છે ત્યારે ફેન્સી એક પુરુષ સાથે એકાંતમાં ચા પીવાથી સંકોચ અનુભવે છે. તેથી તે ડીકને પોતાના પિતા સમક્ષ વેવિશાળની દરખાસ્ત મૂકવા જણાવે છે. તેઓ નક્કી કરે છે કે ફેન્સી હવે જ્યારે એના પિતાના ઘરે જાય ત્યારે ડીકે પણ જવું અને એના પિતા પાસે ફેન્સીનો હાથ માંગવો. નક્કી કર્યા પ્રમાણે ડીક ફેન્સીના ઘરે જાય છે. પરંતુ દરવાજેથી જ તે શાઈનરને ફેન્સીના ઘરમાં જુએ છે. થોડીવાર પછી તે ફેન્સીના પિતાના ઘરમાં પ્રવેશે છે. ફેન્સીના પિતા સમક્ષ ડીક ફેન્સીના હાથની માંગણી મૂકે છે. પરંતુ ફેન્સીના પિતા તેને કઠોરતાથી કહે છે કે ફેન્સી એક શિક્ષિત, સંસ્કારી ઘરની કન્યા છે અને તેને મંજૂર નથી કે તે ડીક જેવા ગ્રામ્યજનને પરણે. ડીક નિરાશ થઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે. રજાનો આખો મહિનો તે ગમગીનીમાં ગાળે છે.

એક મહિના પછી ફેન્સી પિતાના ઘરેથી શાળાએ પાછી ફરતી હોય છે. રસ્તામાં જોરદાર પવન ફૂંકાય છે અને ભારે વરસાદ પડે છે. આશ્રય માટે તે એક ઘરમાં પ્રવેશે છે. એ ઘર એલીઝાબેથ નામની જાદુટોણાં વાળી સ્ત્રીનું હોય છે. ફેન્સી એ સ્ત્રી સમક્ષ પોતાની હૈયાવરાળ ઠાલવે છે. એલીઝાબેથ તેને વચન આપે છે કે એની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવામાં તે એને મદદરૂપ બનશે. તે ફેન્સીને એક મંત્ર આપે છે અને ખાતરી આપે છે કે તેનાથી તે ધાર્યું પરિણામ લાવી શકશે. થોડાં દિવસો બાદ ફેન્સીના પિતાને સમાચાર મળે છે કે ફેન્સીની તબિયત ખરાબ છે અને તેનું ખાવા-પીવાનું ઓછું થઈ ગયું છે. ફેન્સીના પિતા એની દીકરીને મળવા આવે છે. તે ભય અનુભવે છે કે પોતાની એકની એક પુત્રી મરી જશે. આથી તે પોતાની દીકરીને એની જે કોઈ તકલીફ હોય તે જણાવવા કહે છે અને ખાતરી આપે છે કે તેઓ તેની ઈચ્છા મુજબ જ કરશે. ફેન્સી પિતા સમક્ષ પોતાની ડીકને પરણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. જે એના પિતા ગ્રાહ્ય રાખે છે.

એક દિવસ ગામનો પાદરી મેબોલ્ડ ફેન્સીને મળવા આવે છે. અને તે ફેન્સી સમક્ષ કબૂલે છે કે તે તેને ચાહે છે. અને એની સમક્ષ લગ્નની દરખાસ્ત મૂકે છે. ફેન્સી મનોમન દ્વિધા અનુભવે છે. એક તરફ તે ડીકને પ્રેમ કરે છે, તો બીજી તરફ, મેબોલ્ડના સામાજિક મોભા તરફ તે આકર્ષાય છે. મેબોલ્ડ

તેને પ્રેમ તેમજ એશોઆરામી જીવનની ખાતરી આપે છે. આવેશમાં આવી જઈ ફેન્સી તેને હા પાડી બેસે છે. બીજે દિવસે ડીકની મુલાકાત મેબોલ્ડ સાથે થાય છે. તે મેબોલ્ડને પોતે ટૂંક સમયમાં ફેન્સીને પરણવાનો છે તે ખુશખબર આપે છે.આ વાતથી મેબોલ્ડને આઘાત લાગે છે. તે ફેન્સીને પત્ર લખી એના વચનમાંથી મુક્ત કરે છે.ફેન્સી પણ તેને પ્રત્યુત્તર પાઠવી જણાવે છે કે પોતે આવેશમાં આવી ગઈ હતી.તેથી લગ્નની વાત રદ સમજવી.છેવટે ડીક અને ફેન્સીના લગ્ન થાય છે.ત્યારબાદ જયોર્જેના બગીચાના એક મોટા ગ્રીનવુડના વૃક્ષ નીચે સહુ આનંદથી નૃત્ય કરે છે.ભોજન પછી ડીક અને ફેન્સી પોતાના ઘરે જવા નીકળે છે. રસ્તામાં ડીક ફેન્સીને મેબોલ્ડની લગ્નમાં ગેરહાજરી વિષે પૂછે છે.ફેન્સી ચૂપ રહેવાનું પસંદ કરે છે અને મેબોલ્ડ વચ્ચે જે કંઈ બન્યું હતું તે ડીકને કહેવાની હિંમત દાખવી શકતી નથી.

આમ, અહિં એક સ્ત્રી અને ત્રણ પુરુષોના પ્રેમની કથા છે.ગ્રામ્ય વાતાવરણની પશ્ચાત્ભૂ કલ્પનારંગી છે.પ્રેમકથાને અનુરૂપ વાર્તા આદિ, મધ્ય અને અંતના ચિલાચાલુ ક્રમમાં લખાય છે.એમાં કોઈ ચમત્કારિક આરંભ કે ફલેશબેક નથી.એ સીધીસાદી પ્રેમકથા છે.ડીક અને ફેન્સીની પ્રેમકથા સાથે મેલસ્ટોક સંગીતની કથા સાંકળી લેવામાં આવી છે.શરૂમાં પાત્રપરિચય પછી વાતો ઝડપથી આગળ વધે છે.થોડી ગૂંચ પછી પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને સુખાન્તમાં પરિણમે છે.ગૂંચ મેબોલ્ડના ફેન્સીને ચાહવાને કારણે ફેન્સીના તેની લગ્નની દરખાસ્ત સ્વીકારવાને કારણે ઊભી થાય છે, અને સંઘર્ષ ફેન્સીના પિતાની ડીકની નાપસંદગીમાંથી અને શાઈનરની તરફદારીમાંથી ઉદ્ભવે છે.પરંતુ નવલકથામાં કશી ગંભીર ઘટના બનતી નથી.અને ‘All is well that ends well.’ પ્રમાણે અંતે સહુ સારાંવાનાં થાય છે.હાર્ડીની આ કૃતિ વિષે જહોન એલ.ડસઉ કહે છે :

“Under the Greenwood Tree, published in 1872, is a flawless gem -a work of pure delight and Hardy's only truly lighth-hearted novel.Hardy has now found his way.”^{૬૫}

માનવજીવનને આકાર આપનાર પરિબળોમાં પ્રણયની અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ‘અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી’ને બાદ કરતા, માનવહૃદયની આ અદ્ભૂત અનુભૂતિ આકરી વેદના અને વ્યથામાં પરિણમે છે. પ્રણય, લગ્ન અને લગ્નેતર સંબંધો હાર્ડીની નવલકથામાં અવિરતપણે વહેતાં આંતરપ્રવાહો છે. પ્રણય સામાજિક રીતરિવાજો પ્રમાણે લગ્નમાં પરિણમે છે અને માનવમનમાં રહેલી વાસના એ લગ્નસંબંધોમાં વિખવાદ ઊભો કરે છે. હાર્ડીએ વેસેક્સના આ સામાજિકજીવનનાં આ મહત્વનાં મુદ્દે ખૂબ મુક્તપણે લખ્યું છે-એટલું મુક્તપણે કે એ સમયનો સંકુચિત વિક્ટોરિયન સમાજ એની અભિવ્યક્તિને ભાગ્યે જ પચાવી શકે. આ સંદર્ભે ટેરી ઈંગલટન કહે છે :

“Hardy is the first of the major English novelist to explore sexual politics with such an keen eye to the relations between gender and class.”^{૬૬}

હાર્ડી માનતા હતાં કે બદલાતી જતી વૈશ્વિક પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોનું સ્વરૂપ પણ બદલાઈ રહ્યું છે અને તેથી એમાં આવી રહેલા પરિવર્તનોને સમજવા અને સ્વીકારવા જરૂરી બને છે. જે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે હાલની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં લાગુ પાડી શકાય નહિ, કારણ કે તે પૂર્ણસત્ય નથી. આથી જ હાર્ડી એમની નવલકથામાં પરિવર્તિત સામાજિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોને ફરી વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને અનેક વિવાદોની વચ્ચે પણ એમને એમના એ પ્રયત્નોમાં મહદંશે સફળતા મળે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં દામ્પત્યજીવન અને અનૈતિક સંબંધો :

એવું માનવામાં આવે છે કે જ્યાં પ્રેમ વગરના લગ્ન હોય છે ત્યાં લગ્ન વિનાનો પ્રેમ પાંગરે છે. સ્ત્રી-પુરુષના મુખ્યત્વે બે પાસાં છે. એનું પહેલું પાસું એ છે કે સ્ત્રી-પુરુષ અન્યોન્ય પ્રેમ કરે છે અને એ પ્રેમનું એમની પાસે લગ્નરૂપી સામાજિક પ્રમાણપત્ર હોય છે. એમના દામ્પત્યજીવનમાં સ્થિરતા અને સાતત્ય જોવા મળે છે. પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષનાં સંબંધનું અન્ય પાસું એ છે કે તેઓ સામાજિક

રીતરિવાજ પ્રમાણે લગ્ન તો કરે છે પરંતુ એમના લગ્નજીવનમાં પરસ્પર પ્રેમનો અભાવ હોય છે. આથી બેમાંથી કોઈ એક એ પ્રેમની ભૂખ સંતોષવા પોતાના લગ્નજીવનના દાયરાની બહાર પગ મૂકે છે અને અન્યત્ર નજર દોડાવે છે. યુનીલાલ મડિયા પોતાની નવલકથાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષના આ બે અગત્યના પાસાંઓ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ એક બાજુ સંતુ-ગોબર, લાડકોર-ઓતમચંદ જેવા પતિ-પત્નીના સંબંધોના નિરૂપણમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ શુદ્ધ અને સાત્વિક પ્રેમને તાદ્દશ કરે છે. તો બીજી બાજુ, જડાવ-નથુસોની, કંકુ-દેવશી, અમરત-ચતરભજ, રિખવ-એમી વગેરેના અનૈતિક સંબંધોમાં માનવસ્વભાવમાં રહેલી વિકૃત વાસના અને પશુતાને તેમની તમામ હદો પાર કરતા દર્શાવે છે.

યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ‘શરીર’ અને ‘આત્મા’ વચ્ચે અટવાતા મનુષ્યો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જેમ કે દેવશી સાંસારિક માયા અને મોહથી બચવા સાધુ બને છે. પરંતુ એના સાધુજીવનને પણ વિકૃત વાસનાએ ભરડો લીધો છે. એના સાધુજીવનમાં એના સ્વભાવમાં રહેલા વિકારો સમવાને બદલે વધુ વકરે છે, જે એના સાધુજીવનના ત્યાગ બાદ પણ એનો પીછો છોડતા નથી.

દેવશીની પત્નિ ઉજમ અહિં ‘આત્મા’નું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે એક પતિપારાયણ ભારતીય નારી છે. એની રહેણી-કરણી, આચાર-વિચારમાં આપણને એનામાં રહેલી સાત્વિકતાના દર્શન થાય છે. દેવશીની વર્ષોની ગેરહાજરીમાં પણ એ પોતાનું ચારિત્ર્ય અખંડ રાખે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘર છોડીને ગયેલા પતિને પાછો લાવવા તે પોતાના ભાગ્યદેવતાને રીઝવવાના અનેક પ્રયત્નો કરે છે. પોતે એક હિન્દુ ધાર્મિક સ્ત્રી હોવાથી દરેક પથ્થરને દેવ માનીએની પૂજા કરે છે. દેવશીનું મોઢું જોયા વિના ઘી ન ખાવું એવી આકરી બાધા એ વર્ષો સુધી પાળે છે. પતિ પાછો આવે ત્યારે પગપાળા ગિરનાર પર ચઢવું અને અંબામાને સોનાનું છત્તર ચઢાવ્યા પછી જ ધોળું અનાજ મોઢામાં મૂકવું એવી માનતા પણ માની હોય છે. પૂરાં બાર વર્ષો બાદ પણ દેવશી પાછો ન આવતા, એ હવે મરી પરવાર્યો

હશે એમ માની એના નામના અડદનાં પૂતળાંને અગ્નિદાહ આપવાનું અને એની મરણોત્તર ક્રિયા કરવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે.આમ, એ અભાગિની સ્ત્રી છતે પતિએ ચુસ્ત વિધવાજીવન ગાળે છે.

તો બીજી બાજુ, કંકુ એ શરીરી પ્રેમનું પ્રતિક છે.કંકુ જ્યારે મુઘાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ગામનો એક વંઠેલ છાકરો બાવલો ગામની સીમના ખેતર-વાડીમાં એના ઉપર બળાત્કાર ગુજારે છે.એ ઘટનાનો માનસિક આઘાત એને એવો લાગે છે કે તે એને ક્યારે પણ ભૂલી શકતી નથી.મડિયા અહિં લખે છે :

“પેલી શરીરિક યાતના તો સમય જતાં ભૂલાઈ ગયેલી, પણ આ મનોયાતના તો કાળક્રમે વધારે ને વધારે તીવ્ર અને જાણે કે વધારે તાજી બની રહી હતી.એ યાતનામાંથી એના નાજુક ચિત્તતંત્રમાં ભયગ્રંથી સાથે અપરાધગ્રંથી પણ બંધાઈ ગયેલી, જે વારે વારે એને રીબાવી રહી હતી અને કાંઈક અદીઠના ભયથી ભટકાવી રહી હતી.સતીમાના થાનક સમીપ પહોંચતા એણે આ ભય અનુભવેલો અને અત્યારે ભીમની હાજરીમાં પણ એ જ ભય એને સતાવી રહ્યો હતો.પોતે મનોમન માની લીધેલા અપરાધનો ડંખ એને રૂંવેરૂંવે ચટકા ભરી રહ્યો હતો.”^{૬૭}

પરંતુ લગ્ન પછીની પ્રથમ મિલન રાત્રીએ એનો પતિ ભીમ બળાત્કારી બાવલાની જેમ એની અનિચ્છાએ પણ એની સાથે શારીરિક સંબંધ બાંધવામાં નિષ્ફળ જાય છે. તે ક્યારે પણ કંકુની વાસના સંતોષી શકતો નથી. એવામાં એકવાર માગનાથના મેળે કંકુને એક ચલચિત્ર જોવાની તક સાંપડે છે.એ ચલચિત્રમાં ડાકુનો સરદાર એક સુંદરી ઉપર એને તાબે થવા કોરડાં વીઝે છે. એ દૃષ્ય જોઈને કંકુ અરેરાટી અનુભવે છે પણ સાથેસાથે એનું હૃદય એક ભયાનક મીઠો રોમાંચ પણ અનુભવે છે. અંતે એ સુંદરી એ અમાનુષી પ્રહારો સમક્ષ લાચાર બની સરદારના શરણે થઈ જાય છે. એ દૃષ્ય જોઈને કંકુ એ વિજેતા ડાકુ ઉપર વારી જાય છે. અનિચ્છાએ ખવડાવવામાં આવેલી સાકર પણ મોંમાં તો મીઠી જ લાગે છે એ પ્રમાણે કંકુને અહિં એને બળાત્કારનાં રૂપમાં પ્રથમવાર થયેલો સંભોગનો અનુભવ અને એની ઉત્તેજના યાદ આવે છે:

“એ તો હજીય પેલી દૂરબીનમાંથી દેખાયેલી પડછાયાની દુનિયામાં જ હતી.....શૌર્ય અને શહુર...પૌરુષ અને પ્રેમ...રંગ અને રાગ...શરાબ અને સુંદરી...એ શૂરા સરદારની સરખામણીમાં ભીમ એને બહુ જ ભીરુ અને ભદ્રિક જણાયો.એનામાં કશી કૂરતા જ ક્યાં છે ?એના હાથમાં પેલો મીઠાંના પાણીમાં ઝબોળાયેલો કોરડો ક્યાં છે?

ભીમ ! અત્યંત મૂઠુ, માયાળુ, મીણ જેવો માણસ, એનામાં પેલા સાહસિકની કરડાકી ક્યાંથી હોય ?એની અમાનુષીતા શાની હોય ?.....પણ તો પછી ક્યાં છે સાચો સરદાર?..જે પીઠ પર કોરડાં વીઝી વીઝીને સુંદરીઓને વશ કરે?”^{૬૮}

ત્યારબાદ નવલકથામાં એવા બે પ્રસંગો બને છે જ્યારે કંકુને પોતાના સસરા દેવશીમાં જ એ ‘સીતમગર સરદાર’ના દર્શન થાય છે.ગામમાં ભવાયા આવે છે.એ ભવાઈ દરમિયાન ભવાયા જ્યારે કજોડાંનો વેશ ધારણ કરે છે ત્યારે ગામનો વલ્લભ ભીમ-કંકુનાં કજોડાંની મશ્કરી કરે છે અને એમની ઠેકડી ઉડાવે છે. તે સમયે પ્રેક્ષકગણમાં બેઠેલો દેવશી એ ઠકા-મશ્કરી સહન કરી શકતો નથી. તે વલ્લભને બોચીમાંથી ઝાલી સારી પેઠે માર મારે છે. દેવશીના પરાક્રમથી કંકુ એના પ્રત્યે એક અજાણ્યો અહોભાવ અનુભવે છે અને શ્વશુર એને પોતાના શૂરા રખેવાળ સમા ભાસે છે.

અને બીજે જ દિવસે ઘરના અન્ય સભ્યો કામમાં રોકાયેલા હોવાથી દેવશીને ખેતરે ભાથું પહોંચાડવાનું કામ કંકુના માથે આવે છે.અને કંકુ જ્યારે ખેતરે પહોંચે છે ત્યારે;

“ખોડીબારેથી સતીમાના થાનક નજીક પહોંચતા એણે દરિના ધોરિયામાં ખોદકામ કરતા દેવશીને જોયો.ખરાં બપોરના તડકામાં ઉઘાડે દિલે ધોરિયામાં કોદાળીના ઘા પર ઘા ઝીકી રહેલ એ મહેનતકશ માણસ પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો.કંકુને એમાં પરિશ્રમ સાથે પૌરુષનું પણ પ્રતિક જણાયું.....પોતાના આગમનની કશી જાણ કર્યા વિના ચૂપચાપ ઊભી રહીને એ પૌરુષી પ્રતિકને નીરખી રહી.અતૃપ્ત અનિમેષ આંખે ક્યાંય સુધી એ નીરખી જ રહી.અત્યારે એની નજરમાં દેવશી શ્વશુર નહોતો રહ્યો; એ તો હતો માત્ર પુરુષ. સાબૂત, માંસલ બાવડાંવાળો, કોદાળીના ઘા પર ઘા

ઝીકી રહેલ, નરી શકિતનો સ્ત્રોત. અને એ શકિતના પ્રતિકને બીજી એક શકિત છાનીમાની અવલોકી રહી.ના, માત્ર અવલોકીને જ ન અટકી; એના ઉપર ઓળઘોળ કરી, એના ચૈતન્ય ઉપર વારી ગઈ.”^{૬૯}

દેવશી જ્યારે મીણના પૂતળાં સમી કંકુને અવલોકે છે ત્યારે એની અનુભવી નજર એ પરિસ્થિતિનો તાગ પામી જાય છે. સર્વ સંબંધો, સંબંધોની મર્યાદાઓ, માન-મરતબાનો છેદ ઉડી જાય છે.અરે ત્યાં સુધી કે એ દશ્ય જોઈ જનાર નિર્દોષ પુત્રાનું પિતાના હાથે નિર્દય ખૂન થાય છે. પોતાના જીવનદાન માટે પોતાના પિતાને આજીજી અને કાકલૂદી કરતા પુત્રને મારી નાખવા માટે કંકુ દેવશીને જે રીતે આદેશો કરે છે એમાં એનામાં રહેલી નિષ્કૃતતા અને પશુતા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે :

“ઝાલજો એને જાવા ન દેતા. ઝાલજો...ખબરદાર ખેતરનો શેઠો વળોટયો છે તો....ખબરદાર જાવા દીધો છે તોહવે જીવતો મેલાય જ નહિ.”^{૭૦}

કંકુ જેવી કામાંધ સ્ત્રી અને દેવશી જેવો કામાંધ પુરૂષ કેટલી હદે ક્રૂર બની શકે એ વાતનો ખ્યાલ આપણને અહિં આવે છે.આ બાબતે બળવંત જાની જણાવે છે :

“પુત્ર દેવશી એની પુત્રવધૂ કંકુ સાથે જાતીય સ્ખલન સુધી પહોંચે, એમાં પુત્રવધૂની પ્રેરણા હોય, એટલું જ નહિ પુત્ર ભીમની હત્યા સુધી દેવશી સક્રિય થાય, એમાં પુત્રવધૂનોસહકાર મેળવે, એવું વાસ્તવવાદી આલેખન અત્યંત સચોટ, તર્કપૂર્ણ અને માનસશાસ્ત્રીય પ્રસંગોને ઓથે અહીં થયું હોઈ તથા એ ગ્રામજીવનની ખરી-નરી વાસ્તવવાદી સૃષ્ટિ મડિયાએ ભારે કુશળતાથી આલેખી હોઈ નવલકથા સવિશેષ આસ્વાદ્ય થઈ પડે છે.”^{૭૧}

મડિયા અહિં સ્ત્રી-પુરૂષના સંબંધોમાં રહેલી તમામ શક્યતાઓ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે.સ્ત્રી-પુરૂષની પરસ્પરની વાસના વિકૃતિનું કયું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એનું વાસ્તવિક ચિત્ર આકૃતિમાં આકાર પામે છે. મડિયાના જાતીયસંબંધોના નિરૂપણ બાબતે ડૉ.ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી લખે છે :

“કથાકાર મડિયા માનવમનનાં વલણોમાં સૂક્ષ્મતાથી રસ લે છે. ખાસ કરીને તેમની જીવનદૃષ્ટિ મનુષ્યના સ્વભાવમાં પડેલી સારી-નરસી વૃત્તિઓના અનેકવિધ વળાંકો, એની ગતિવિધિઓ ઉપર સતત કેન્દ્રિત રહેલી જણાય છે.મનુષ્યમાં સ્વભાવિક રહેલી સંતતિ-વારસા મેળવવાની આકાંક્ષા કે વૃત્તિનાં અનેક ચિત્રાંકનો લેખકે આપ્યાં છે, તો અવૈધ જાતીય સંબંધોનું નિરૂપણ પણ તેમણે અનેક પ્રસંગોએ કર્યું છે.”^{૭૨}

‘લીલુડી ધરતી’માં એ માંડણ છે જે સંતુનું જીવન કડવું ઝેર જેવું કરી નાખે છે.સંતુના લગ્ન ગોબર સાથે થઈ ગયા હોવા છતાં તેની નજર સંતુ પર મંડરાયેલી રહે છે અને એ સંતુને પોતાની કરવાના સપનામાં રાચે છે. સંતુ પરિણિત હોવા છતાં એની છેડતી કરવા સુધીની એ ચેષ્ટા કરે છે. ગોબર ગરીબીને લીધે સંતુનું આશું કરી શકતો નથી ત્યારે માંડણ ગોબરને એ બાબતે ટોણો મારે છે : ‘વહુને તેડવાની તવડયું ન હોય તો મોટે ઉપાડે પરણો છો શું કામે તે ?’^{૭૩} અને સંતુને લઈને ગોબર અને માંડણ વચ્ચે પ્રથમ જીભાજોડી અને મારામારી થાય છે. જો કે દાવ આવ્યે સોગઠી મારવાની મેલી મુરાદ સાથે માંડણ ગોબર સાથે સમાધાન કરી લે છે. નાણિયેરની રમતમાં ધિંગાણું થતાં માંડણ ગોબર પર ઉગામવામાં આવેલો ઘા પોતાના હાથ પર ઝીલે છે અને પોતાનો હાથ ગુમાવે છે.પરંતુ ત્યારબાદ પોતે દાખવેલા એ ડહાપણ બદલ મનોમન પસ્તાય છે.એ વિચારે છે કે જો એણે આડો ઘા ઝીલ્યો ન હોત તો ગોબરના રામ રમી ગયા હોત અને એનો સંતુને મેળવવાનો માર્ગ મોકળો થઈ ગયો હોત.રઘો અને શાદૂળ પણ એને ગેરમાર્ગે દોરતા કહે છે કે જે માણસ નાનપણમાં જ તારા માર્ગમાં આડો આવ્યો અને સંતુને પરણી ગયો, એની રક્ષા તારે શું કામ કરવી જોઈએ.માંડણે ગોબરને જીવનદાન બક્ષ્યુ, તેથી ગોબર અને સંતુનો એના પ્રત્યેનો અહોભાવ વધી જાય છે.પરંતુ ગોબર પણ એ નક્કી કરી શકતો નહતો કે માંડણે એને શા માટે બચાવ્યો ? એની નજર સામે માંડણના બે ચિત્રો આવી ઊભા રહે છે.એક ચિત્ર હતું અપંગ બનેલા ટૂંઠા માણસનું, અજાણ્યો પણ

અનુકંપા પ્રેરે એવા દયામણાં દીદારવાળું. બીજું ચિત્ર હતું એ જ માણસના પૂર્વજીવનનું. કરડો ને કપટી, ઝેરીલો, આંખમાં ભેદી સાપેલિયાં રમાડતો માંડણ - આ બેમાંથી કયો માંડણ સાચો ગણવો?

બીજી બાજુ, માંડણના ચિત્તમાં સંતુ માટેનો રાગ ઉત્તરોત્તર વધી રહ્યો હતો : “સંતુને મેં શા માટે ઘરમાં ન બેસાડી?નાનપણથી જ એની જોડે લગ્ન કેમ ન કર્યાં? ગોબર જોડે એનો વિવાહ જ શા માટે થવા દીધો?એ બધું થતાં તો થઈ ગયું. પણ પછી હું શાદૂળભાના હાથમાં શા માટે રમી ગયો?સંતુ ઉપર પહેલો દાવો મારો હતો કે શાદૂળભાનો ?”^{૭૪} માંડણના મનમાં ઉપરોક્ત મનોમંથન ચાલતું જ હોય છે અને એક અજુગતી ઘટના બને છે. દરબારની ડેલીએ લાદ લેવા ગયેલી સંતુ સમજુબા સાથે સુખદુઃખની વાતોમાં રોકાય છે અને ઘરે આવતા મોડું થાય છે. પરંતુ લોકમુખે આ વાત વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કે દરબારની ડેલીએ શાદૂળભાએ ઘણીવાર સુધી સંતુને રોકી રાખી.આ વાત માંડણના કાને પડતા એની શૂન્ય આંખોમાં ખુન્નસ ઊભરાઈ આવે છે. શાદૂળ પ્રત્યે એને રોમેરોમ ઈર્ષાગ્નિ પ્રજ્વળી રહે છે અને શાદૂળને એક ઝાટકે મારી નાખવાનું મન થાય છે.અને તેથી જ દારૂના નશામાં કૂવામાં ગોબર નહિ પણ શાદૂળ છે એવા ભ્રમમાં પલીતો ચાંપી દે છે અને ટોટો ફૂટતા ગોબરના શરીરના લીરેલીરા ઉડી જાય છે. આમ સંતુના જીવનમાં જે અંધકાર વ્યાપી જાય છે એના માટે માંડણની સંતુ માટેની આસક્તિ જવાબદાર છે.માંડણ સંતુને વ્યથા અને વેદનાની ઊંડી ખાઈમાં ધકેલી દે છે.એ કામાંધ પુરૂષ સંતુ પેતાના પિતરાઈ ભાઈ ગોબરની પત્નિ છે અને એના ઉપર એનો કોઈ હક-દાવો નથી એટલી પણ સભાનતા દાખવી શકતો નથી.સંતુ માટેની એની વાસના એને વિવેકહીન બનાવી મૂકે છે અને એ વિવેકહીનતા જ સંતુ-ગોબરના સુખી દામ્પત્યજીવનને બરબાદ કરી મૂકે છે.જો ગોબર જીવતો રહેવા પામ્યો હોત તો સંતુ સાથે તે એક પ્રેમાળ અને આત્મીય દામ્પત્યજીવન જીવી શક્યો હોત અને આ બાબતનો ખ્યાલ આપણને નવલકથાના ‘પાછલી રાતે’ પ્રકરણમાં આવે છે જ્યારે ગોબર એમની સૂવાની ઓરડીમાં સંતુ સમક્ષ નાણિયેરની રમતનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ રજૂ કરે છે અને સંતુ પોતાના પતિની બાહોમાં સૂતા સૂતા

એને રસપૂર્વક સાંભળે છે અને માણે છે. ^{૭૫}ગોબર-સંતુનું દામ્પત્યજીવન અલ્પજીવી રહેવા પામે છે પરંતુ એ ટૂંકા ગાળામાં પણ એમના એકબીજા પ્રત્યેના પ્રેમ, લાગણી, હૂંફ અને આત્મીયતાની ઝલક મળ્યાં વિના રહેતી નથી.

‘વ્યાજનો વારસ’માં કેટકેટલી બાધા, આખડી, દોરા-ધાગાં મંતર-જંતર પછી આત્માશાને ત્યાં માનવંતીએ કંદોરાબંધ દીકરાને જન્મ આપ્યો-રિખવના જન્માક્ષર અને હસ્તરેખા જોઈને વિમલસુરિના શાંત માનસજળ પણ ડહોળાઈ ગયાં.એ બાળકને ભર યુવાનવયે એક ગ્રહ નડતર કરતો એમને જણાયો.અમરતનો દીકરો દલુ, ચતરભજનો દીકરો ઓધિયો, લાખિરારની દીકરી એમી-આ બધાં એના બાળપણના ભેરું થયા. રિખવ વહુ વહુની રમતમાં પણ લાખિયારની એમીને જ પોતાની વહુ બનાવવાની જીદ લેતો. રિખવના જન્મથી પુત્રવિહોણું આત્માશાનું ઘર ઉજળું થયું. પરંતુ આ લાડચાગ અને લાલન-પાલનમાં ઉછરેલો રિખવ મનસ્વીતા, તુમાખી, મોજશોખ, ઉડાઉપણું અને આછકલાઈ જેવા અનિષ્ટોનો ભોગ બનતો ગયો-આ બધાં અનિષ્ટોની તાલિમ એને દલુ અને ઓધિયાએ આપી.

એમીનું લગ્ન થઈ જાય છે.એકવાર એમી સાસરેથી પિયર આવે છે. લાગ જોઈને ધમલો એમીને બિલ્લી પગે મેડી ઉપર રિખવના ઓરડાંમાં ઘૂસાડી દે છે.અચાનક આત્માશાને ઘરે આવવાનું થાય છે, ને તેઓ એમી તથા રિખવને જોઈને ઉંડો આઘાત અનુભવે છે ને તેઓ રિખવનું લગ્ન લશ્કરી શેઠની સુલેખા સાથે ગોઠવી દેવાનું નક્કી કરે છે.કેસરિયાંજીની જાત્રામાં આત્માશા તથા લશ્કરી શેઠના કુટુંબો ભેગાં થઈ જાય છે.અહીં રિખવ અને સુલેખાની પ્રણયરંગી મુલાકાત થાય છે અને અંતે પરસ્પર વિરોધી વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં રસલોલુપ રિખવ રસસમાધિમાં રમમાણ સુલેખા લગ્નગ્રંથિથી વાજતેગાજતે જોડાય જાય છે.

‘પ્રિયામુખોચ્છવાસ-વિકંપિત મધુ’ પ્રકરણમાં બેઉની આનંદરાત્રિનું લેખકે નિરૂપણ કર્યું છે. ટકોરખાનાંના ચોઘડિયાં વાગતાં જાય છે. રિખવની સિતારનો ઝંકાર બંધ થાય છે અને એની જગ્યાઓ શીશા અને પ્યાલીઓનો ખણખણાટ સંભળાય છે. સુલેખા ચોકી ઉઠે છે- એ ડઘાઈ જાય

છે-એનાથી દારૂની ગંધ પણ ખમાતી નથી.રિખવ એને અમૃત ગણે છે અને સુલેખા એને ઝેર માને છે. રિખવ એ ઝેર સુલેખાને પણ પાવા માંગે છે. સુલેખાના હોઠનો મધુ એમાં ઓગળે તો જ એ સાચો મધુ બને. જીવનને કાવ્ય તરીકે જીવવા માંગતો રિખવ ‘પ્રિયામુખોચ્છવાસ-વિકંપિત મધુ’ પીવા માંગે છે. રાત્રિના પ્રહર ગણાતા જાય છે. સુલેખા એને દારૂડિયો કહે તેની એને પરવા નથી. પણ એની યાચના તો એટલી જ છે કે સુલેખા એના ઉચ્છવાસ વડે એ પ્યાલીને વિકંપિત કરી આપે. પછી ભલે એ એને દારૂડિયો કહે, વિલાસી કહે, લંપટ કહે એની એને પરવા નથી. સુલેખા દૃઢ અવાજે કહે છે :

“આ તારી રસિકતા નથી, પણ કોઈ વકરેલી વાસનાઓની વિકૃતિ છે.”હાથમાંની પ્યાલીને બળપૂર્વક સામેની ભીત પર ફેંકીને અંતે એ કહે છે : “કોઈ વકરેલી વાસનાઓનો તું વારસ બન્યો છે, તારી આ વિકૃતિઓ વારસાગત છે.”^{૭૬}

આમ, કહીને મક્કમ પગલે પાછળ હઠી અને અનાયાસે જ ઉંબરો ઓળંગી સુલેખા બારણા બહાર નિકળી જાય છે. અધૂરો શીશો ગટગટાવી, બત્તી બુઝાવી રિખવ ભફ કરતો પલંગ પર પડી જાય છે. છજામાં સુલેખા આખી રાત જાગતી ઊભી રહે છે.

પછી તો રિખવ દિલ્હી-આગ્રાની ગાનારીઓ, નાયનારીઓના સાન્નિધ્યમાં મદમસ્ત બની બેફામ મહેફિલો માણતો થાય છે.અંતે ‘ગરનાળને ત્રિભેટે’ પ્રકરણમાં મીગોળા ગામની ધરતી ઉપર ભરાયેલા મેળામાં તવાયફોના નાયગાનની મઝા લૂંટતા મોડી રાત્રે નશામાં ચકચૂર થઈને રાતે ને રાતે જ પાછા પોતાને ગામ જવાની રિખવ જીદ લે છે.ગાનારીના ગીતની એક પંકિત એને બેચેન બનાવી દે છે. એ પશ્ચાતાપ અનુભવે છે.સુલેખાના પવિત્ર ચરણકમળમાં માથું ઝૂકાવીને માફી માંગવાનું એને મન થાય છે.પાછાં ફરતા માર્ગમાં એનું ખૂન થાય છે.

આગળ જતા સ્પષ્ટ થાય છે કે અમરત અને ચતરભજના કાવતરાંનો જ રિખવ ભોગ બન્યો હતો. કદાચ એમીના સાસરિયાંઓની સહાયથી આ ખૂન કરાવવામાં આવ્યું હતું. એમીનો પુત્ર ગુલુ

રિખવનું જ અનૌરસ સંતાન છે, આ વાત એમીના સાસરિયાં જાણી ગયા હતાં.રિખવ-સુલેખાના સંબંધો ઉપર પ્રકાશ પાડતા યશવંત શુકલ કહે છે :

“દુર્ભાગ્યે જે રિખવ સુલેખા આગળ અને વાયકો આગળ પ્રગટ થાય છે તે અત્યંત સ્થૂળ હોવાની છાપ ઉઠે છે.છેક ખૂન થાય છે તે રાત્રે એને સુલેખા તરફ વળવાની ઉત્કંઠા જાગે છે તે ભોગાતિશયતા પછીનો અવસાદ છે કે હૃદયપરિવર્તન છે તેનો નિર્ણય કરવાની પૂરતી સામગ્રી લેખકે ધરી નથી.જાણે કે ઝાટકા સમેત એનું ચિત્ર નવો વળાંક લે છે.”^{૭૭}

આમ, રિખવનું આકસ્મિક હૃદયપરિવર્તન આપણને પ્રતીતિકર લાગતું નથી.સુલેખા જેવી સંસ્કારી છોકરી રિખવમાં ‘સુરૂપકુમાર’ની રેખાઓ નિહાળીને એના પર મોહી પડે એ પણ આપણને પ્રતીતિકર જણાતું નથી.માત્ર લગ્નની આનંદરાત્રિએ જ એને રિખવની વિકૃતિઓની ખબર પડી-આ બાબત અસ્વાભાવિક લાગે છે.

‘આલા ધાધલનું ઝીઝાવદર’માં મડિયા એક અનોખા પ્રકારની પ્રેમકહાની આલેખે છે.આ નવલકથામાં શારદાનો પ્રેમી અને કથાનો નાયક ઇગ્નેઝ સતત નેપથ્યમાં રહે છે. નવલકથામાં જે કોઈ ઘટના બને છે એમાં ઇગ્નેઝનું પાત્ર ભાગ લેતું નથી અને તેના નામનો માત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એનું સમગ્ર પાત્ર શારદાના મનોજગતમાં વિકાસ પામે છે. શારદાનું મન એકબાજુ, ‘વાસકશય્યા’ના અંતિમથી લઈ બીજી બાજુ, ‘વિરકિતનું અસિધારાવ્રત’સુધીનો માર્ગ કંડારે છે. શારદાના ભાવજગતને સમજવા માટે એને એ માર્ગમાં આગળ વધવા માટે પ્રેરકબળ પૂરું પાડતી કેટલીક ઘટનાઓનું અવલોકન કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.

આ નવલકથામાં જેટલી પ્રેમકથાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે તે કરૂણાંતિકામાં જ પરિણમી છે.નવલકથાની શરૂઆતમાં જ દેવાભાભા અને ચંપા શેઠાણીની વાત આવે છે. દેવાભાભાનો જીવ જે ક્ષણે સમઢિયાળાના ભાદાખાયરના પટારામાં પૂરાઈને ગયો, એ જ ઘડીએ ઝીઝાવદરમાં માથું ઓળાવવા બેઠેલા ચંપા શેઠાણીને તેલના કચોળામાં શેઠનું મુખ દેખાયું અને ‘ગયા’ એવા સહજોદ્ગાર

સાથે શેઠાણીએ પણ પ્રાણ ત્યજી દીધા. દેવાત્માત્માનું પટારામાં પૂરાઈને મૃત્યુ થયું એના કરતા પણ ચંપા શેઠાણીનું મૃત્યુ વધારે હૃદયસ્પર્શી છે. આ કથા મૃત્યુમાં પરિણમે છે એના મૂળમાં તો પ્રેમ જ રહેલો છે.

આ નવલકથામાં આલેખવામાં આવેલી અન્ય એક આડકથા પણ મૃત્યુમાં પરિણમે છે. એમાં પણ મૃત્યુનું પ્રતિક પ્રેમ જ બને છે. સજુબાનો વિવાહ ઘાંટિયાવડના જીવુભા સાથે થયો હતો. પરંતુ તેઓ ઝીઝાવદરના ઠાકોર હરસુરને પ્રેમ કરતા હતાં. હરસુર સજુબાને જીવુભાની ચુંગાલમાંથી ઉઠાવી લાવીને પોતાની કોઠીમાં બેસાડી દે છે. પરિણામે જીવુભા અને હરસુર વચ્ચે વેર બંધાય છે. ત્યારબાદ એ વેરઝેરમાં નિર્દોષ વ્યક્તિઓના લોહી રેડાય છે, ઝીઝાવદરના પાદરે ગાયકવાડી મોસલ બેસે છે, સિપાઈઓ ગામની એક મેરાણી ઉપર જબરદસ્તી કરે છે. સજુબાના હરસુર સાથેના પ્રેમલગ્ન બાદ ગામમાં જે કોઈ અણછાજતી ઘટના બને છે એને માટે સજુબા પોતાને દોષિત માને છે. પ્રેમની વેદી પર અપાતા બલિદાનો જોઈ એમનો જીવ કકળી ઉઠે છે. પોતે ખસી જાય તો બધાં જ ‘હોબાળા’નો અંત આવી જશે, એમ માની તેઓ માથાના લમણાંમાં બંદૂક ફોડી પ્રાણત્યાગ કરે છે.

ઝીઝાવદરમાં એક નિવૃત્ત ઇટાલિયન સૈનિક રોઝેરિયો રહેતો હોય છે. એકવાર યુધ્ધમાં ઘવાયેલ રોઝરિયોની શુશ્રુષા રામી નામની એક અતીત યુવતી કરે છે. અને તે સાજો થાય છે. તે રામીના પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે લગ્ન પણ કરે છે. એ રામી સાથેના તેના પ્રેમલગ્નનું સંતાન તે ઇગ્નેઝ. રામીના મૃત્યુ પછી પણ રામી જીવે છે એવી ભ્રમણામાં રોઝેરિયો જીવન વિતાવી રહ્યો હોય છે, તેથી ગામના લોકો તેને ‘ગાંડા સાયબા’ તરીકે ઓળખે છે.

ઝીઝાવદર ગામની આ તમામ પ્રેમકથાઓની ખૂબ ઘેરી અસર શારદાના માનસ ઉપર પડે છે. ગામમાં જે કોઈ ધીગાણા, ખૂન, ગોળીબાર, આત્મહત્યા થાય છે એ તમામ ઘટનાઓથી શારદાનું મન ડહોળાય છે અને એને પ્રેમ અને પ્રણયની લાગણીઓ ઝાંઝવાના જળ સમાન લાસે છે. એના મનમાં રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે ખેંચતાણ ચાલે છે. એક બાજુ એના મનમાં ઇગ્નેઝ માટેનો પ્રેમ

ધરબાયેલો છે, તો બીજી બાજુ એ પ્રણયની નિર્થકતા અને નિષ્ફળતાથી પણ સભાન છે.આવી અસમંજસ સ્થિતિમાં એ ઉમેદલાલને પરણે તો છે પરંતુ તે તન-મનથી પોતાને ઉમેદલાલને સમર્પિત કરી શકતી નથી.પતિ સાથે સહશયન ટાળવા માટે ‘ગિરનાર ચઢીને આદીશ્વર દાદાને વાંદ્યા પહેલાં પલંગે પોઢવાની આગડ’ની વાત ઉપજાવી કાઢે છે.આમ એક તરફ અંતરના એક ખૂણે અંકિત થયેલી ઇગ્નેઝ માટેની પ્રણયની લાગણીઓ તો બીજા ખૂણે અંકુરિત થઈ રહેલો વિરકિતનો ભાવ એને પોતાના પતિ ઉમેદલાલથી શારીરિક અને માનસિક રીતે અલિપ્ત રાખે છે.તેણે ઉમેદલાલ સાથે લગ્ન કરી એને અન્યાય કર્યો છે એવો અપરાધભાવ અનુભવે છે.

ઉમેદલાલ સાથેના લગ્ન પછી પણ અંતરમાં રહેલા અપરાધના ડંખમાંથી એકાએક આવતી આ અનિત્યતાની યાદ એને વિરકિતના રસ્તે વાળે છે.એને માટે ‘આ અધ્રુવ સૃષ્ટિમાં એક માત્ર ધર્મ જ અનસ્ત ધ્રુવ જેવો જણાતો હતો.આમ, ધર્મશરણ એના માટે બાહ્ય જરૂરિયાત જ નહિ, આંતરિક જરૂરિયાત પણ બની રહી હતી. છતાં એના મનમાં સતત એક વિકલ્પ રહે છે :‘ધરમને નામે જીવનને જ જાકારો તો નથી દઈ બેઠી ને?’^{૭૮}

‘છબલભાનુની શારદી’ હવે પોતાના સાધ્વીજીવનમાં શ્રી સુજ્ઞાશ્રીજી બને છે.તે પ્રથમવાર ઝીઝાવદરના ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન આપી રહી હોય છે.ને બીજી બાજુ ગામમાં ધીગાણું થાય છે. બંદૂક ફોડવાના અવાજો સંભળાય છે.ગામ ઉપર જપ્તી બેસાડવા એજન્સીની ફોજનું આગમન થાય છે ને રોઝેરિયો એ ફોજને આડો ઊભો રહે છે.બાપ-દીકરો સામસામે આવી જાય છે. અને બાપ એ ધીગાણામાં પુત્ર ઇગ્નેઝને ગોળીથી વીધે છે.આ સમાચાર શારદાને કાને પડતા ‘અરિહન્તદેવ!’ શારદાના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડે છે.વ્યાખ્યાનની પાટ ઉપર જ એનો દેહ ઢળી પડે છે.

આમ, શારદાની રાગ અને ત્યાગ વચ્ચેની ગતિના એક છેડે ચંપા શેઠાણી-દેવા ભાભા, સજુબા-હરસુર, રામી-રોઝેરિયો જેવા પાત્રો અને એમની પ્રણયકથાઓ છે તો બીજા છેડે પોતાના પિતા ખેતશી અદા અને તેના હબસી સ્ત્રી રાશેલ સાથેના અનૈતિક સંબંધો પણ છે.ખેતશી અદા તથા

તેમના પત્નિ છબલભાભુ બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પાળે છે. પરંતુ ખેતશી અદા માટે એ વ્રતનું પાલન આકરું બને છે. તે રાશેલ સાથે આડા સંબંધ ધરાવે છે. એ હબસી સ્ત્રીને તે ઝીઝાવદરમાં સમાતાળી વાડી પર રાખે છે અને હંમેશા કીડીયારું પૂરવાને બહાને તેને મળતા રહે છે. નવલકથાના પ્રારંભમાં જ મડિયા આ વાતનો સંકેત આપે છે.

“(ખેતશી અદા) માત્ર પોરો ખાતાં એટલું જ નહિ, પોતાનું ઘર જ સમજીને કેડેથી આડિયું છોડીને બાબાબંધી અંગરખાની કસ ઢીલી કરીને, માથેથી આંટિયાળી ઉતારીને અહીં તનમનનો થાક હળવો કરતા.”^{૭૯}

આમ, શારદાની મુખ્ય કથાની સાથે સાથે નવલકથાકાર અનેક આડકથાઓ વણવે છે અને એ રીતે સમગ્રકથા પ્રણય, મૃત્યુ અને ધર્મના પ્રમુખ પ્રવાહોમાં આગળ વધે છે. આ કૃતિમાં સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાનો પીળો અને જૈનસંયમનો શ્વેત એ બે મુખ્ય રંગો નિહાળી શકાય છે. આમ છતાં, આ કૃતિ કેવળ ધર્મકથા કે સાંપ્રદાયિક કથા બનીને અટકી જતી નથી. અહિં ખેતશી અદા અને છબલભાભુનું દામ્પત્યજીવન, એમની રહેણી-કરણી, એમની માન્યતાઓ અને એમના અનૈતિક સંબંધો અને અંતે ખેતશી અદાનું પ્રાયશ્ચિત આ બધું એક ગ્રામ્યપરિવેશની પણ રચના કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

‘વેળા વેળાની છાંયડી’માં મડિયા કોઈ એમની અન્ય નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે એવા અનૈતિક સંબંધોનું નિરૂપણ કરતા નથી અને એ કૃતિની કથાવસ્તુ અને પાત્રોની પ્રકૃતિ ને અનુરૂપ એકંદરે સામાન્ય સ્પરૂપનું દામ્પત્યજીવન આલેખે છે. આ કૃતિમાં અનેક દંપતિઓ સ્થાન પામ્યા છે. જેમાં સૌથી ઉત્તમ દામ્પત્યજીવનનું ઉદાહરણ ઓતમચંદ અને લાડકોરનું આપી શકાય. ઘરની સુખ કે દુઃખની પરિસ્થિતિમાં પણ એમના દામ્પત્યજીવનમાં સુમેળ અને એકરાગિતા અને સંવાદીતા જળવાય રહે છે, કારણ કે ઓતમચંદ ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ લાડકોરને ખાતર પણ યોગીની સ્થિતપ્રજ્ઞતા ધારણ કરે છે. તો સામે પક્ષે લાડકોર પણ ગમેતેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ પતિના

પડખે ઊભી રહેવા તત્પર હોય છે. કુટુંબની કથળતી જતી સ્થિતિને લીધે અને પત્નીના આગ્રહને વશ થઈને, વિવશ ઓતમચંદ દકુભાઈને ત્યાં ઈશ્વરિયા આવે છે. અહિં તેનું અપમાન થાય છે અને એના પર ચોરીનું આળ પણ આવે છે. પરંતુ ઓતમચંદ આમાંનું કશું પત્ની લાડકોરને જણાવતા નથી. પરંતુ જ્યારે ઈશ્વરિયા ખાતે લગ્નપ્રસંગે લાડકોર અને સમરથ મળતા ઓતમચંદ આવેલા આળ અને એને પડેલા મારનો રહસ્યફોટ થાય છે ત્યારે લાડકોરને સંભાળવી મુશ્કેલ બને છે. તે પોતાના પતિનું આટલી નિમ્ન કક્ષાનું અપમાન સહન કરી શકતી નથી. એની આંખમાંથી અંગારા ખરે છે અને રૂંવે રૂંવે આગ ભડકે છે. અને ‘આજથી આ ઘરના ગોળાનું પાણી જ મારે હરામ! અન્નનો એક દાણોય મને જ કળપે’ એવી ટેક લઈ પોતાના દકુભાઈનું ઘર છોડી જતી રહે છે. ^{૯૦}તો બીજી બાજુ, સ્થિતપ્રજ્ઞસમા ઓતમચંદ તો આવું વિચારીને જ પોતાનું આભિજાત્ય પ્રગટ કરે - “ના, કુદરત જ આવી ભૂલ કરાવે છે. માણસ તો કુદરતના હાથમાં રમકડાં જેવો છે.” ઓતમચંદ અને લાડકોર ઉપરાંત આ નવલકથામાં બીજા અનેક દંપતિઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને એમના સંબંધોમાં ભારતીય દામ્પત્યજીવનના અનેકવિધ રંગો જોવા મળે છે. જેમકે, કપૂરચંદ અને સંકેતના દામ્પત્યજીવનમાં પુરુષપ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. કપૂરચંદ સંતોક ઉપર ગમે ત્યારે ગુસ્સો ઠાલવે છે અને એને અપમાનીત કરે છે. આનાથી વિરુદ્ધ ચિત્ર દકુભાઈ અને સમરથના સંસારમાં જોવા મળે છે. તેઓની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાને લીધે દકુભાઈ હંમેશા દબાયેલા જોવા મળે છે. અને તેમના સંસારમાં જે કંઈક કલહ થાય છે તેને માટે જવાબદાર સમરથની કુટુંબમાં સર્વોપરીતા અને એનો અહમ જવાબદાર છે. લાડકોર અને સમરથ વચ્ચે વાસ્તુપ્રસંગે ઝઘડો થતાં સમરથ પોતાના પતિ દકુભાઈને પણ એ શુભ પ્રસંગમાં હાજર થવા દેતી નથી. અહીં આપણે સમરથની સર્વોપરીતા જોઈ શકીએ છીએ.

ઈંધણ ઓછાં પડયા’માં લીલુ શેઠ અને તેનું કુટુંબ ગુંઢિયા ગામ છોડી મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં સ્થાઈ થાય છે. મહાનગરના ‘મોડર્ન કલ્ચર’ને અનુરૂપ તેઓની રહેણી-કરણી અને વ્યવહારોમાં ધરમૂળ પરિવર્તનો આવે છે અથવા એ પરિવર્તનો લાવવાનો એ લોકો પ્રયત્ન કરે

છે.ગુંદિયાની કબુ, કાલિન્દી બને છે.અને એની માતા સૂરજ, સરોજબહેન બને છે.કાલિન્દી હવે મુંબઈની એક આધુનિક યુવતીના સ્વરૂપમાં વિહરતી જોવા મળે છે અને એનામાં એક પ્રખ્યાત સમાજસેવિકા બનવાના અભરખાં જાગે છે.એમ કરતા તે બેરિસ્ટર હરિનના સંપર્કમાં આવે છે અને એના દ્વારા કુંવારી સગર્ભા બને છે.બીજી બાજુ, એ જ બેરિસ્ટર હરિન પ્રત્યે સરોજ બહેન પણ જાતીય આકર્ષણ અનુભવે છે.એ આકર્ષણ માટે એમના પતિ લીલુ શેઠનું નિહારિકા તરફનું પક્ષપાતી વલણ પણ જવાબદાર છે.નિહારિકા શરૂઆતમાં શિક્ષિકા તરીકે લીલુ શેઠના કુટુંબમાં પ્રવેશે છે. અને એની સાથે શહેરીજીવનના તમામ અનિષ્ટો પણ એમના કુટુંબમાં પ્રવેશે છે. દીકરી અને માતાનું એક જ પુરુષ પ્રત્યે આકર્ષણ, લીલુ શેઠ અને નિહારિકાના સંબંધો, ખૂન, કલબ કલ્ચર વગેરેમાં મડિયાએ મનુષ્યમાં રહેલી આદિમવૃત્તિનું સચોટ આલેખન કર્યું છે.

‘કથાલોક’- મડિયાના વિવેચન સંગ્રહના ‘નવલકથાની શક્તિ’ લેખમાં લેખક જણાવે છે^૧ કે લેખકની ડાયરીમાં એક જ નામ હોય છે અને તે છે અનુકંપા. વાર્તા ભલે અતીતની હોય, સાંપ્રતની હોય કે પછી આવતી કાલની દુનિયાનો કલ્પનાવિહાર હોય, એનું સ્થળ ગ્રામજીવન હોય કે નગરજીવન હોય, ગમે તે પાત્રસૃષ્ટિ હોય એના ઘટનાસૂત્રમાં કોઈક ને કોઈક પ્રકારની આદિમતા વિના કથામાં પ્રાણ ધબકી શકતો નથી.એ આદિમતા વફાદારીઓની દ્વિધાની હોય, સંઘર્ષની હોય, પરંપરા સામે પડકારની હોય, બેવફાઈની હોય કે પરિતાપની હોય.મડિયાની વાર્તા - નવલકથાઓમાં, એમની આ વિભાવનાઓને કારણે જ સ્થૂળ કથાતત્ત્વનું પ્રધાન્ય જણાય છે અને એમાં પણ માનવીની આદિમવૃત્તિઓ જેવી કે જાતીયતા અને હિંસાનું ભરપૂર ચિત્રણ મુખ્યત્વે થયેલું જોવા મળે છે. એટલે કે મડિયાની નવલકથાઓમાં અવૈધ જાતીય સંબંધ, કુદરતી-અકુદરતી, વિકૃત જાતીય સંબંધોનું, હત્યા, આત્મહત્યા, બળાત્કાર આદિ માનવીની આદિમવૃત્તિનું, ધરતી પર માણસ યુગો પહેલાં જન્મ્યો ત્યારથી જ એનામાં રહેલાં આદિમ અંશોનું મડિયાએ સચોટ અને ચોટદાર ચિત્રણ કર્યું છે.

માણસ ગમે એટલો સંસ્કૃત બન્યો, ગમે એટલો સત્ય થયો, પણ એનામાં રહેલાં આદિમતાના અંશો કદીપણ ક્ષીણ થવાના નથી.આદિમતા માણસના લોહીમાં જ ભળી ગઈ છે. અને તે સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, સત્યતા, ભાવના, આદર્શો વગેરેના થડને ભેદીને પણ અનાયાસે માનવીમાં ફૂટતી જ રહે છે.લેખકે એમની નવલકથાઓમાં એ અંશોનું સફળ ચિત્રણ કર્યું છે.મડિયાની નવલકથાઓની લોકપ્રિયતા પણ અમુક અંશે માનવીઓમાં-વાચકોમાં રહેલાં આ આદિમતાના તત્વને જ આભારી છે.માણસોને બુનિયાદી આદિમ તત્વોનું ચિત્રણ કરતી કથાઓ વાંચવાનો ખાસ શોખ હોય છે, કારણ કે તેમનામાં પણ આ તત્વ હોય જ છે.

પ. સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

માનવજીવનની ગુણવત્તાના કેટલાંક ચોક્કસ માપદંડો હોય છે. આ માપદંડો સિધ્ધ કરવા માટે ખાસ કરીને સમાજ, સાહિત્ય અને ધર્મ દ્વારા કેટલાંક મૂલ્યો નક્કી કરવામાં આવે છે.પોતાના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા દરેક વ્યક્તિ એ મૂલ્યોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સમાજનો કોઈ એક વ્યક્તિ એ મૂલ્યોનું કેવું પાલન કરે છે એની સીધી કે આડકતરી અસર જે તે સમાજની છબી ઉપર પણ પડતી હોય છે.આથી જ દરેક વ્યક્તિ એ મૂલ્યોનું જતન કરે એવી સમાજ અપેક્ષા રાખે છે.અને જ્યારે એ મૂલ્યોનું જાહેરમાં ખંડન થાય છે ત્યારે સામાજિક વિરોધ અને વંટોળનું વાતાવરણ સર્જાય છે.જો કે આ સામાજિક મૂલ્યો સમય, સ્થળ પ્રમાણે પરિવર્તનશીલ હોય છે.જેમકે થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની ગ્રામ્યસમાજના પરંપરાગત મૂલ્યો પર કેવી અસર થઈ એનું પ્રતિબિંબ પાડવામાં આવ્યું છે.

‘જયુડ ધ ઓબ્સક્યોર’ની શરૂઆત જ ઔદ્યોગિકરણથી ઈંગ્લેંડના ગામડાંઓમાં આવી રહેલા પરિવર્તનોથી થાય છે. મેરીગ્રીન ગામનું વર્ણન કરતા હાર્ડી કહે છે કે એ ગામ આમ તો પ્રાચિન હતું પરંતુ એના ભૂતકાળની સ્મૃતિ તરીકે માત્ર એક કૂવો જ બાકી રહ્યો હતો. મોટાભાગના જૂની

બાંધણીના ઘરો તોડી પાડવામાં આવ્યા હતા.ગામના પ્રાચિન ચર્યની જગ્યાએ લોકોની આંખે ક્યારેય ન જોયેલી હોય એવી બાંધણીનું આધુનિક ચર્ય ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. ગ્રામ્યવિસ્તારમાં આવેલું અન્ય પરિવર્તન હતું રેલ્વેનું આગમન.આ કૃતિમાં રેલ્વેના ઘણાં ઉલ્લેખો જોવા મળે છે કારણ કે એ સમયે ઈંગ્લેંડના ઘણાં વિસ્તારોમાં રેલ્વેના પાટા પાથરવામાં આવી રહ્યા હતાં.

આ ઔદ્યોગિકરણને લીધે ઈંગ્લેંડના બાહ્ય જગતમાં આવી રહેલા સ્થૂળ ફેરફારોની અસર તે સમયના માનવીની માનસિકતા અને મૂલ્યો પર કેવી પડે છે એની પ્રતિતી આપણને સ્યુના પાત્રમાં થાય છે.સ્યુ એ અંગ્રેજી નવલકથાની પહેલી બૌદ્ધિક અને નારીવાદી નાયિકા છે.ભાવકના ચિત્તમાં સ્યુની છબી એક ‘New Woman’ની કંડારાય છે જે લગ્નપ્રથાને અનુસરવામાં માનતી નથી.સામાજિક વ્યવસ્થા અને સિધ્ધાંતો બાબતે વિચારવું અને પ્રશ્નો કરવા એ એની આદત છે.તે ધર્મ, કલા, સમાજ વગેરે ક્ષેત્રે આધુનિક વિચારો ધરાવે છે.પોતે ખ્રિસ્તી હોવા છતાં મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. તે સૈધ્ધાંતિક ધોરણે લગ્નપ્રથાની વિરુદ્ધ છે અને એની સાથે સંમત નથી. એની દૃષ્ટિએ લગ્ન ‘clumsy and sordid contract’છે. સ્યુના આ વિચારો ઉપર પ્રકાશ પાડતાં સંતોષ ચક્રબર્તી લખે છે :

“With her revulsion to sex arid marriage Sue may appear as a stereo-type of sexually repressed woman. Her bitter experience of wedded life with Phillotson provides her with sufficient ammunition for airing anti marriage veiws : 'What tortures me so much is the necessity of being responsive to this man whenever he wishes .’”^{૯૨}

જ્યારે જયુડ એના ઉપર લગ્ન માટે દબાણ કરે છે ત્યારે તે શંકા વ્યક્ત કરે છે કે લગ્ન બાદ પણ તે એને એટલો પ્રેમ કરશે જેટલો પ્રેમ તે એને હાલમાં કરે છે. તે માને છે કે લગ્નવિધિ માનવીય સંબંધો માટે વિનાશક સાબિત થાય છે. અને તેથી જ તે જયુડ સાથે અવિવાહિત અવસ્થામાં જીવન જીવવાનું નક્કી કરે છે, જેને આપણે આજે ‘live in relationship’ કહીએ છીએ. એટલું જ નહિ,

પરંતુ તે સામાજિક મૂલ્યો અને આદર્શોની અવગણના કરીને પણ બાળકોની કુંવારી માતા બને છે.એના આ બિનપરંપરાગત આચાર-વિચારમાં આપણને એક સાહસિક આધુનિક યુવતિના દર્શન થાય છે. સ્યુ એના અન્ય ક્ષેત્ર પ્રત્યેના અભિગમોમાં પણ આધુનિકતા દાખવે છે. જેમ કે એ માને છે કે એ દિવસો વીતી ગયા જ્યારે દેવળો નગરના કેન્દ્રમાં હતા.હવે એનું સ્થાન રેલ્વે સ્ટેશને લીધું છે.તે ધાર્મિક પ્રાર્થનામાં માનતી નથી, તેથી જ જ્યુડ તેને ‘Voltairean’કહે છે.

પરંતુ સમય અને ઘટનાચક્રમાં સ્યુના આ આધુનિક વિચારો સામાજિક મૂલ્યોના પરંપરાગત ઢાંચામાં આકાર પામે છે.નવલકથાના ઇતિહાસમાં સ્યુ એ એવી પ્રથમ મહિલા છે જે સામાજિક મૂલ્યો અને આદર્શોને બીનજરૂરી બંધન માનવાની ભૂલ કરે છે.એ ભૂલી જાય છે કે સમાજ અને સામાજિક મૂલ્યો એ તો માનવીના જીવનનો અનિવાર્ય આધાર છે.એના બાળકોના મૃત્યુ બાદ એનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે.તે હવે અનુભવે છે કે તે હજુ પણ ફિલોટસનની પત્નિ છે અને તેને તે વ્યક્તિ સાથેના ધાર્મિક વિધિસર થયેલા લગ્નની પવિત્રતા સમજાય છે.જ્યારે અરબેલાનો દીકરો એના જ્યુડ સાથેના અનૌરસ સંતાનોને મારી નાખે છે ત્યારે તે માને છે કે એના સંતાનો તો એનું પાપ હતાં અને એમનું મૃત્યુ એ તો એનું ‘judgement’છે. હવે તે અલૌકિક શક્તિમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને માને છે કે એની ઈચ્છાઓનું પાલન કરવું એ આપણી ફરજ છે. તેના જ્યુડ સાથેના સંબંધો તેને હવે નિજાનંદ અને સ્વછંદતા લાગે છે.અને તેના ત્યાગમાં જ તે હવે આત્માનો આવિર્ભાવ સમજે છે. તેથી અંતે સ્યુ ફિલોટસન પાસે પાછી ફરે છે અને તેની સાથે પુનઃલગ્ન કરે છે.આમ, સ્યુ જેવી આધુનિક વિચારધારા ધરાવતી યુવતીએ પણ અંતે સામાજિક મૂલ્યોને શરણે જવું પડે છે. અને એની એ શરણાગતિ એની હાર કે લાચારી નથી, પરંતુ પોતાના અનુભવોને આધારે લાઘેલું જ્ઞાન છે.એ જ શાણપણ પણ છે.

‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’માં ઝેજલ ક્લેરનું પાત્ર શરૂઆતમાં આધુનિક વિચારધારા ધરાવતું હોવાનો ભાસ થાય છે. તે એક પાદરીનો દીકરો છે.એના પિતા એવી ઈચ્છા રાખે છે કે તે પણ પિતાનો વ્યવસાય અપનાવે અને એ દિશામાં આગળ વધે, પરંતુ ઝેજલને એક પાદરી તરીકે જીવન

જીવવામાં કોઈ રસ નથી. ફલસ્વરૂપ શૈક્ષણિક કારકિર્દીમાં આગળ વધવાનો અવકાશ અને એમાં અનેક લાભો હોવા છતાં એ મહાવિદ્યાલયના પગથિયાં પણ ચઢતો નથી. તેને ખ્રીસ્તી ધર્મના સિધ્ધાંતો અને જૂનવાણી વિચારધારામાં વિશ્વાસ નથી. અને એ રીતે એ પોતાના પિતાથી વૈચારિક ભૂમિકા ઉપર અંતિમ બિંદુએ છે. એ સારાં-નરસાંના પરંપરાગત માપદંડોમાં માનતો નથી. એ આત્મનિરીક્ષણમાં માને છે પરંતુ પોતાના આરાધ્યદેવમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો નથી. આ બાબતે એ શંકાશીલ વલણ દાખવે છે. ટેસ એના આવી આધુનિક વિચારશરણીથી પ્રભાવિત થઈ એના પ્રેમમાં પડે છે, પરંતુ લગ્ન બાદ જ્યારે ટેસ એની સમક્ષ પોતાના કલંકિત ભૂતકાળની વાત કરે છે ત્યારે એજલ ટેસના અને આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે અચાનક ટેસની પવિત્રતા બાબતે પોતાની વિચારશરણીથી વિરુદ્ધ સામાજિક માપદંડો લાગુ પાડે છે. આમ, એજલ એ બેવડાં ધારાધોરણો ધરાવતો વ્યક્તિ છે. આ ઉપરાંત ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં કલીમ જ્યારે પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને પરણવા પોતાની માતાથી છૂટો થઈ અલગ ઘર વસાવે છે. એમાં તો સાર્જન્ટ ટ્રોય અને ફીઝપીઅર્સ જેવાં છેલબટાઉ વ્યક્તિઓ જે રીતે લગ્ન જેવી ગંભીર સમાજવ્યવસ્થા સાથે રમત રમે છે અને એની સાથે જે ચેડાં કરે છે એમાં સામાજિક મૂલ્યોનો છેદ ઉડી જતો દેખાય છે. એમના વાણી, વર્તન અને વ્યવહારમાં એક પ્રકારની બેફિકરાઈ અને બેજવાબદારીપણાના નિરૂપણ દ્વારા હાર્ડી બદલાતી જતી સામાજિક પરિસ્થિતિને આધિન સામાજિક મૂલ્યોમાં આવી રહેલા પરિવર્તનોનો નિર્દેશ કરે છે. ગ્રામ્યપરિવેશમાં આવી રહેલાં સામાજિકમૂલ્યો અને માનસિકતામાં આવી રહેલાં પરિવર્તનો વિષે ગણપત રાય લખે છે :

“Whenever the modern ideas creep into the minds of rural people, they leave the villages in order to be urbanised. Hardy's novels deal with this clash of modern and ancient ways. Eustacia Vye desires to have the colour and luxury of life in Paris, Grace and Fancy hesitate to marry their rustic lovers because a glimpse of the great world has made their taste

fastidious.....The craze for refinement and sophistication had made many villagers forsake their native habits. They were mad after city life.”^{૮૩}

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન :

કોઈ વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં કેવા અને કેટલાં આદર્શો સિધ્ધ કરે છે એનો માપદંડ એના મૂલ્યો છે, જે એ બાબત દર્શાવે છે કે શ્રેષ્ઠ જીવન કેવું હોવું જોઈએ. જીવનમાં સામાજિક મૂલ્યોને સ્વીકારવામાં જ જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે, કારણ કે માનવજીવનના મૂલ્યો એ વ્યક્તિની જીવનશૈલી અને સામાજિક માળખાનો આધારભૂત સ્તંભ છે. અને મૂલ્યોની અવગણનાથી માનવીનું જીવન અને સામાજિક વ્યવસ્થા ઇન્નતિન્ન થઈ શકે છે, તો બીજી બાજુ, એ જ મૂલ્યોને આધિન જીવન જીવવાથી એક સુરેખ અને સ્વચ્છ સમાજનું નિર્માણ થાય છે. માનવજીવનના મૂલ્યોમાં માનવીના જીવનનો ઉત્કર્ષ સમાયેલો છે.પરંતુ આ વિશ્વમાં એવો કોઈ સમાજ નથી જેના મૂલ્યોમાં સમય, સ્થળ અને સંજોગ પ્રમાણે પરિવર્તન ન આવતું હોય.સામાજિક મૂલ્યોમાં આવતા પરિવર્તનો વિષે ડૉ.ઉત્તમ પટેલ લખે છે:

“માનવ-જીવન ઓર મૂલ્યોમેં સતત પરિવર્તન હોતા રહતા હૈ। નગર ઓર ગ્રામ-દોંનોં મેં યહ પરિવર્તન કહીં શિથિલ તો કહીં ગતિશીલ રહતા હૈ, જિસકે કારણ માનવસમાજકા રૂપ પરિવર્તિત હોતા રહતા હૈ।મનુષ્યકે પારસ્પરિક સંબંધો, ડનકે ક્રિયા-વ્યાપારોં, ડનકે સોચને-વિચારનેકે તોર-તરિકોં, ડનકી માન્યતાઓ એવમ વિશ્વાસો તથા ડનકી રીતિ-નીતિઓ આદિકા પ્રત્યક્ષ સંબંધ જીવનકી એક વિશિષ્ટ પ્રણાલીસે હોતા હૈ, જીસસે ડનકે વ્યવહાર નિયંત્રિત એવમ નિયમિત હોતે હૈ।યહ જીવન-પ્રણાલી કુછ વિશિષ્ટ સિધ્ધાંતો પર આધારિત હોતી હૈ, જીન્હે જીવન-મૂલ્ય કહા જાતા હૈ।સમકાલિન જીવન-સ્થિતિઓમેં પરંપરાગત ઓર પુખ્તા મૂલ્યોકે સામને ડનેક પ્રશ્નચિન્હ હૈ।આત્મિય સંબંધોમે આયા બદલાવ ઓ મૂલ્ય-સંક્રમણકે પીછે સક્રિય હૈ।યહ બદલાવ નગર યા મહાનગર-જીવનમે હી નહીં આયા હૈ, અપિતુ ડસને કૃષક-જીવનકો ઓ ઝકઝોર દિયા હૈ।”^{૮૪}

અને આ બદલાવ આવવા માટેનું સૌથી અગત્યનું કારણ હોય તો તે છે ઔદ્યોગિકરણ. કારણ કે એની સીધી અસર વ્યક્તિ અને સમાજની જીવનશૈલી ઉપર પડે છે. અને બદલાયેલી જીવનશૈલીની અસર માણસની માનસિકતા ઉપર પડે છે. શાદૂળની હોકી સ્ટીક એ ગામડાંના સામાજિક મૂલ્યોમાં આવેલા પરિવર્તનનું પ્રતિક છે. ગામની વહુ-દીકરીઓને પોતાની બહેન સમજવી ભારતીય સમાજની સત્યતા છે, પરંતુ શાદૂળ અને ગામના છેલબટાઉ યુવાનો રસ્તે પસાર થતી યુવતીઓની છેડતી કરે છે, ત્યાં સુધી કે હોકી સ્ટીક વડે સંતુના પગમાં આંટી મારે છે. શરીરનું સમતોલન જાળવવા જતા ભરબજારમાં એના વસ્ત્રો ઉંચે ચઢી જતા એના સાથળ ઉઘાડા થઈ જાય છે. શાદૂળ અને મિત્રો ઉપર સ્પષ્ટપણે શહેરીકરણની અસર વર્તાય છે. ^{૬૫} માંડણ મા સમાન ભાભી સંતુ પાસે પોતાના ઘરના રોટલાં ઘડાવવાના મનોરથ સેવે છે. એમાં પણ સામાજિક મૂલ્યોનો છેદ ઉડી જતો દેખાય છે. ચલચિત્રોનું જગત જડાવનું જીવન બરબાદ કરી નાખે છે અને એણે વેશ્યા બનવું પડે છે તો એ જ ચલચિત્ર કંકુની વિકૃત માનસિકતાના વિકારોમાં વધારો કરે છે અને સસરા દેવશી સાથે શરીરસંબંધ બાંધવા પ્રેરે છે અને એ પાપ છૂપાવવા પત્ની દ્વારા પતિની તો પિતા દ્વારા પુત્રની હત્યા કરવામાં આવે છે. તો બીજી બાજુ, નથુ સોની જેવો નરાધમ પોતાની સગી પુત્રીને પોતાની વાસનાનો શિકાર બનાવે છે અને ઠંડે કલેજે એના દ્વારા જન્મેલ અનૌરસ સંતાનને સગેવગે કરે છે.

ગુંદિયાથી મુંબઈમાં સ્થાય થયેલા લીલુ શેઠના કુટુંબમાં ગ્રામ્યસમાજના મૂલ્યો અને આદર્શોનું ધોળે દિવસે ખૂન થાય છે. અહિં વધુ આઘાતજનક બાબત એ છે કે પોતે જે દુષ્કૃત્યો આચર્યા છે એ બદલ તેઓ કોઈ ગુનાહિત લાગણી અનુભવતા નથી. બધાં જ કુકર્મો પણ કોઈપણ પ્રકારના ક્ષોભ વગર સહજપણે થાય છે. ભારતીય સમાજમાં આવી રહેલાં પરિવર્તનો વિષે ટી.એમ. ડાક જણાવે છે :

“It is a fact that no human society is static. Every society changes according to the nature of challenges, Indian society is not an exception to this natural law, Modern Indian society , one of the oldest in the world, has passed through a gradual process of evolution. Various factors as well as

diverse people have made their contribution its development in different ages which had quickened the pace of social change in that particular period of Indian history. ”^{૮૬}

સામાજિક મૂલ્યોમાં કેટલાંક નકારાત્મક પરિવર્તનો આવે છે, તો કેટલાંક હકારાત્મક પરિવર્તનો પણ જોવા મળે છે. જેમ કે “પરબડી જેવા ગામમાંથી શહેરમાં ભણવા માટે ગયેલો ભૂપત પોતાના મૂળ સંસ્કારો છોડીને નવા સંસ્કારો અપનાવે છે; એની તળપદી વિશેષતાઓ લુપ્ત થઈ જાય છે. લેખક પોતે કહે છે : ‘એ ગયો ત્યારે ગામડાંને એક ખૂણે ઊભેલો એ રોપ હતો. પોતે હૃદયથી પૂજેલા અમુક આદર્શો લઈને બહાર નીકળેલો એ કિશોર આજે પાછો આવ્યો ત્યારે એ આદર્શોની નિષ્ઠાને ડગમગાવી મૂકે એવી કેટલીક વસ્તુઓ ગાંઠે બાંધતો આવ્યો હતો.... પરિવર્તન પામીને પાછો આવ્યો હતો.’ સમાજસેવા, રાજકારણ જેવા ક્ષેત્રોમાં પોતે આગવી રીતે વિચારતો થાય છે તેમ સક્રિય ભાગ પણ લે છે.”^{૮૭}

ભારતીય ગ્રામ્યસમાજમાં આવેલા આવા હકારાત્મક પરિવર્તનો માટે ગાંધી અને એમની વિચારધારાનો પ્રચાર-પ્રસાર સૌથી પ્રભાવી બળ હતું. ગાંધી પહેલાં પણ ૧૯મી સદીના અંત ભાગમાં રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી અરવિંદો ઘોષ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા જ્ઞાની સમાજસુધારકોએ સમાજમાં વ્યાપ્ત દૂષણો નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો આદરી દીધા હતાં. એમણે બાળલગ્ન, સતિપ્રથા, અસ્પૃશ્યતા જેવા સામાજિક દૂષણો ડામવા માટે અથાગ પ્રયત્નો કર્યાં. એમણે નિરક્ષરતા, અંધશ્રદ્ધાની સામે ઝૂંબેશ ઉપાડી. અંગ્રેજ સરકારની આર્થિક શોષણની નીતિને લીધે ભારતીય પ્રજા, ખાસ કરીને ગ્રામ્યસમાજ ગરીબીમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. ભારતીય સમાજસુધારકોએ લોકોને સમાજમાં વ્યાપ્ત દૂષણો પ્રત્યે સભાન કરવાનું બીડું ઝડપ્યું અને એ રીતે આગામી સદીની સ્વાતંત્ર્યલડત માટે મંચ પૂરો પાડવાનું નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત પાછા ફરેલા ગાંધીના આગમને એ લડતમાં પ્રાણ ફૂંક્યો. એમણે ભારતમાં અહિંસાના હથિયારનો ઉપયોગ કરી અસહકારની લડત શરૂ કરી. એમના આવા મૂઠું અને સૌમ્ય વલણથી કેટલાંક ઉગ્રવાદી

નેતાઓ અકળાયા. પરંતુ ગાંધીએ પીછેહઠ કરી નહીં. એમણે સમગ્ર દેશની જનતાને સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં જોડાવાની હાંકલ કરી. એમના દ્વારા સમગ્ર ભારતમાં દેશભક્તિનો જુવાળ ફૂંકાયો. શહેર અને ગામડાંમાં જાહેરસભાનું આયોજન થવા લાગ્યું. અંગ્રેજ સરકાર સમક્ષ હિંદ છોડો અને સ્વરાજની સ્પષ્ટ નીતિ જાહેર કરવામાં આવી. જેમજેમ ગાંધીની સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની લડત આગળ વધવા લાગી એ લડત સમાંતર કેટલાંક લોકોએ હિંસાત્મક વલણ પણ અપનાવ્યું. ગાંધીને એમના આ વલણથી આઘાત લાગ્યો. જ્યારે લોકોનો રાષ્ટ્રીય લડતનો જુસ્સો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો ત્યારે જ તેઓએ થોડાં સમય માટે એ ચળવળ મોકૂફ રાખી. ભારતના સ્વાતંત્ર્યની લડતનો જે માર્ગ એમણે નક્કી કર્યો હતો એ માટે દેશના લોકો હજુ માનસિક રીતે તૈયાર નથી એવું એમને લાગ્યું. આથી એ સમયગાળા દરમિયાન ભારતવાસીઓને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ભાવિ લડત માટે સજજ કરવા માટે એમણે સમાજસુધારણાનું કાર્ય હાથ પર લીધું. એ કાર્યક્રમમાં એમણે ભારતીય સમાજના તમામ વર્ગોને આવરી લીધાં અને એમના આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક વિકાસ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. ભારત ગામડાંઓનો બનેલો દેશ છે એટલે ગામડાંના વિકાસમાં જ ભારત દેશનો વિકાસ સમાયેલો છે. આથી ગાંધીએ ગ્રામ્યસમાજની ઉન્નતિ માટે ગરીબી, નિરક્ષરતા, અંધશ્રદ્ધા, અસ્પૃશ્યતા જેવા સામાજિક દૂષણોની નાબૂદી ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો. અને પોતાનું આ લક્ષ્ય સિધ્ધ કરવા માટે ગાંધી પોતે અને એમના કાર્યકરો ભારત દેશના ગામડે-ગામડાં ખૂંદી વળ્યાં. અને તેથી જ ગાંધીનું નામ ભારત દેશના અતિ અંતરિયાળ ગામડાંઓમાં પણ ગૂંજવા લાગ્યું. એનો પડઘો ‘પાવકજવાળા’, ‘ઈંધણ ઓછાં પડયાં’ જેવી પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં પણ પડ્યો. ભૂપત, ભૂદેવ કાશીરામ જેવાં પાત્રોના આચાર-વિચારમાં જે સામાજિક મૂલ્યોમાં આવી રહેલા હકારાત્મક પરિવર્તનોના દર્શન થાય છે એ માટે ગાંધીવાદી વિચારસરણી જવાબદાર છે.

૬. ગ્રામજનો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો :

શેક્સપિઅરના નાટકોમાં જે કાર્ય કોરસ કરે છે એ કાર્ય હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો કરે છે.તેઓ ક્યારેક નવલકથામાં આવતી ઘટના અને પાત્રો વિષે ટીકા-ટિપ્પણી કરે છે, નવલકથાકારના વિચારો ભાવક સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય પણ કરે છે, તો ક્યારેક નવલકથાની વાર્તા કઈ દિશામાં આગળ વધવાની છે એનો નિર્દેશ પણ કરે છે. ‘ ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં આપણને ફેરવે, ક્રિશ્ચન, ગ્રાન્ડફર, કેન્ટલ વગેરેનો તો ‘ફાર ફ્રોમ ધ મેડિંગ ક્રાઉડ’માં જોસેફ પુઅરગ્રેસ, હેન્રીકે, બીલી સ્મોલબરી, જેન કોગન જેવા યાદગાર ગ્રામજનોનો ભેટો થાય છે.તેઓની કથામાં કેન્દ્રસ્થાને રહેલાં પાત્રો સાથે તુલના શક્ય નથી કારણ કે તેઓ હંમેશા નેપથ્યમાં રહેલાં હોય છે અને નવલકથામાં ગ્રામ્યપરિવેશનું નિર્માણ કરવામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે.તેઓ હાર્ડીની મુખ્ય અને ગંભીર કથાવસ્તુને માનવજીવનના પરિપેક્ષ્યમાં રજૂ કરવા માટે પણ મદદરૂપ નીવડે છે.તેઓ માનવજીવનના ઘટનાચક્રમાં જીવતાં અને મરતાં સામાન્ય માનવીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.તેઓ ગમેતેવી આફતોની વચ્ચે પણ જીવનચક્રને ચાલુ રાખવા માંગતા માનવીઓ છે.હેન્ચાર્ડ, યુસ્ટેસિયા વગેરે નાયકો અને નાયિકા પ્રેમ કરે, નફરત કરે, સુખ-દુઃખ ભોગવે અને મૃત્યુ પણ પામે પરંતુ આ ગ્રામજનોની ગતિવિધિમાં અવરોધ ઉત્પન્ન થતા નથી.એ ગ્રામજનો જ છે જેઓ બાળકને જન્મ આપે છે, લગ્નમાં નૃત્ય કરે છે, કબ્રસ્તાનમાં અંતિમ વિધિ માટે ભેગાં થાય છે અને કબર ઉપર શોકાંજલિ અર્પે છે.નાયક-નાયિકાના જીવનમાં બદલાવ આવતો રહે છે પરંતુ તેઓ શાશ્વત છે.તેઓ ભાવકને સામાન્ય જીવનના માપદંડો પૂરાં પાડે છે જેના અનુસંધાનમાં ભાવક મુખ્ય પાત્રોના જીવનમાં આવતા ચઢાવ-ઉતારની તીવ્રતાને ચકાસી શકે છે. હાર્ડીએ પોતાની નવલકથામાં ગ્રામજનોનો એક પાર્શ્વભૂ તરીકે ખૂબ કુનેહપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે.

વધુમાં ગ્રામજનો નવલકથામાં હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાનું કાર્ય પણ કરે છે.એ લોકો દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં હાસ્યમાં કટાક્ષ હોતો નથી.પરંતુ એ લોકોના ટૂંકાં અને ટીકાઓ નવલકથાના વાતાવરણને જીવંત બનાવે છે.એ લોકોની સીધી-સરળ વાતોમાંથી નિર્ભેળ હાસ્ય નીપજે છે.એ

લોકોની કોઈ સ્વભાવગત ખામી, વાતોળિયાપણું, પૂર્વજોની યાદો, એ લોકોનું જીવનની વાસ્તવિકતાઓ પ્રત્યેનું અજ્ઞાન વગેરે સરળ અને સહજ બાબતો હાસ્ય પ્રેરે છે.હાડીની નવલકથાઓમાં ત્રણ પ્રકારના પાત્રો આવે છે : પ્રથમ કથાના નાયક-નાયિકા, બીજા એમના સંપર્કમાં આવતા અને એમની બાબતોમાં દખલગીરી કરતા મહત્વનાં પાત્રો અને ત્રીજા પાર્શ્વભૂમાં આવતા ગ્રામજનો જેઓ ગૌણ હોવા છતાં ઘણી વખત નવલકથાના સમગ્ર માળખામાં મહત્વની કામગીરી બજાવે છે.તેઓ નવલકથામાં બનતી ઘટનાઓનું ઝીણવટભર્યું અવલોકન કરે છે અને નવલકથાકાર વતી એના વિષે સચોટ ટીકા-ટિપ્પણી પણ કરે છે, જેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ડીગોરી વેન છે.નવલકથામાં તે લગભગ જાસૂસ જેવું કાર્ય કરે છે.તે નવલકથામાં બનતી તમામ ઘટનાઓ અને પાત્રોની ગતિવિધિ ઉપર નજર રાખે છે.એના દ્વારા ભાવકને પણ પાર્શ્વભૂમાં બનતી ઘણી ઘટનાઓની માહિતી સાંપડે છે.આમ, હાડીની નવલકથાઓમાં આવતા ગૌણ ગ્રામજનો બાહ્ય રીતે ગમાર અને અબુધ લાગે છે, કારણ કે તેઓની માનસિકતાનું આપણી સમક્ષ પૃથ્થકરણ કરવામાં આવતું નથી.પરંતુ હકીકતમાં તેઓ સમાજમાં આપણી આસપાસ ફરતાં બુદ્ધિશાળી અને લાગણીશીલ વ્યક્તિઓ જ છે.આ એ લોકો જ છે જેઓ ગ્રામ્યસમાજની પરંપરા અને સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવામાં આગવી ભૂમિકા અદા કરે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો :

સૌરાષ્ટ્રના ધોરાજી ગામે જન્મેલાં યુનીલાલ મડિયા સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યસમાજના વિવિધ સ્તરના માનવીઓના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા હોવાથી તેઓ એ પ્રદેશના લોકોની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓથી સુપેરે પરિચિત હતાં. એમનું ગ્રામ્યસમાજનું સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને નિરૂપણ એમની કૃતિઓમાં ઉડીને આંખે વળગે છે.

ગામડાંના વાતાવરણમાં પાત્રો અને એમની ગતિવિધિ ગામડાંને ધબકતું રાખે છે.એમની રીતભાત, બોલી, તળપદા સંસ્કારોવાળી છે.એમના હલનચલન અને વાણી-વર્તન પ્રાદેશિક ખાસિયતોથી રંગાયેલા છે.તેઓ મૂળકથાના પ્રવાહમાં પૂરક પરિબળ સાબિત થાય છે. મડિયાના

સમાજનો નીચલો વર્ગ- ગરીબો, વસવાયાંઓ, મજૂરોના નિરૂપણમાં એમની એ વર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા પ્રગટ થાય છે.આ સંદર્ભમાં ડૉ. અમૃત રાણિંગા લખે છે :

“પાવક જવાળા’માં તેમજ પ્રસ્તુત કથામાં મડિયાનો દલીતો-પીડિતો પ્રત્યેનો સહાનુભૂતિભર્યો અભિગમ પ્રગટ થાય છે.નિકાસને કારણે અનાજનો કૃત્રિમ દુકાળ સર્જાય છે અને એક કોળી ગળે ફાંસો ખાય છે એ આલેખન આ સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે.”

વધુમાં રાણિંગા જણાવે છે :

“દલિતો,પીડિતો અને શોષિતો પ્રત્યે મડિયાનું સહાનુભૂતિભર્યું વલણ છે. શોષણખોરી સામે મડિયાની નારાજગી જુદી જુદી નવલકથાઓમાં પ્રગટ થાય છે.”

પંચાણ ભાભો, ગિરજો, ભાંકો, ભચડો વાદી, ધનિયા ગોવાળ, જડી, વખતી ડોશી, ઝમકુ જેવા પાત્રો ગ્રામ્યપરિવેશને જીવંત અને હર્યાભર્યા રાખે છે.સૌરાષ્ટ્રના ગુંદાસરના ગ્રામજનોની લાક્ષણિકતા દર્શાવતા મડિયા લખે છે :

“જેવી મીઠાશ ઓઝતના પાણીમાં હતી એવી જ મીઠાશ અહિંના માણસોમાં હતી. ધરતીમાં રસકસ હતો તેથી એના છોરુંઓનાં મન પણ માયા મમતાથી હર્યાભર્યા રહેતાં.અલબત્ત, કવચિત ક્યાંક ક્યાંક કૂડકપટ દેખાતું.પણ એકદંરે અહિંનો માનવ સમુદાય સદાચારી, પાપભીરું અને ધર્મપરાયણ હતો.”

ઘણાં વિવેચકોને મડિયાના ઉપરોક્ત ગ્રામજનો અંગેના નિવેદન અને એમણે ગ્રામજનોનું જે પાત્રાલેખન કર્યું છે એની વચ્ચે સુસંગતતાનો અભાવ દેખાય છે.તેઓ માને છે કે ગુંદાસરના ગ્રામજનો જેવા પ્રપંચી, પરપીડનવૃત્તિવાળા, ઈર્ષાખોર અને કપટી ગ્રામજનો ક્યાંય જોવા ન મળે.પરંતુ આપણે અહિં નોંધવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત તમામ વૃત્તિઓ ગ્રામ્યસમાજમાં જે અપવાદરૂપ પાત્રો છે એમાં જોવા મળે છે.એ ઉપરાંત આ અપવાદરૂપ પાત્રો પણ જ્યારે ગામડાંની ‘mass mentality’ના ભાગરૂપે આવે છે ત્યારે અમુક નકારાત્મક વૃત્તિઓના શિકાર થાય છે. એટલે કે સંતુની અગ્નિપરીક્ષા

વખતે ભેગાં થયેલા મૂક ગ્રામજનોમાં ‘હું’ અને ‘તમે’ પણ હોઈ શકીએ અને તો બીજી બાજુ વ્યક્તિગત ધોરણે સંતુ માટે આપણે સહાનુભૂતિ અનુભવીએ.અહિં આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે ગામના યુવાનો જોડે જૂથમાં માંડણ સંતુની ઠઠા-મશ્કરી કરે છે. પરંતુ વ્યક્તિગત ધોરણે એ જ માંડણ ગ્રામજનોને મદદરૂપ થવા હંમેશા તત્પર રહે છે. એ શાદૂળ જ છે જે જડીને મુંબઈના વેશ્યાબજારમાંથી ઉચકીને ગુંદાસર પાછો લઈ આવે છે. જ્યારે રઘો એક વખત એક જૂથના ભાગ તરીકે શાદૂળ અને માંડણને સંતુને પજવવા માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે, પરંતુ એ જ રઘો સંતુ ઉપર આફતોનો પહાડ તૂટી પડે છે ત્યારે વ્યક્તિગત ધોરણે એની વહારે થાય છે. એટલું જ નહિ એમ કરતા પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપે છે.આમ, ઘણી જગ્યાએ ગ્રામજનો પરસ્પર સહકાર અને સંપથી વર્તતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એમની ખરાબ વૃત્તિઓ તો એક ‘mass mentality’નો ભાગ માત્ર છે, કારણ કે સામુહિક માનસિકતામાં હંમેશા વ્યક્તિગત વિવેકનો અભાવ હોય છે. તેથી જ મડિયા ગુંદાસરના ગ્રામજનો અંગે ઉપરોક્ત નિવેદન કરે છે. આ ઉપરાંત મડિયાની નવલકથામાં પણ ગ્રામજનો કોરસનું કાર્ય કરે છે. ‘વેળાવેળાની છાંયડી’માં ગ્રામજનોની ભૂમિકા વિષે રાણિંગા લખે છે :

“અજ્ઞાન અને પંચાતિયા એવાં ગામડાંના જનસમૂહની વૃત્તિ નમતે છાબડે બેસવાની છે.જુદે જુદે પ્રસંગે ગ્રીક નાટકના ‘કોરસ’ જેવી લોકચર્યા યોજીને લેખકે ગામડાંના લોક સમુદાયનાં વૃત્તિ-વલણોનું સચોટ ચિત્રણ કર્યું છે.”^{૯૦}

તેઓ નવલકથામાં બનતી ઘટનાઓ ઉપર ટીકા-ટિપ્પણી કરે છે. એક ઘરેથી બીજે ઘરે ગામમાં બનતી ઘટના-દુર્ઘટનાના સંદેશાઓની આપ-લે કરે છે.જન્મ-મૃત્યુ જેવાં સુખ-દુઃખના પ્રસંગે ભેગાં થાય છે, તહેવારો ઉજવે છે, તો ક્યારેક હાસ્ય પણ નિષ્પન્ન કરે છે.જેમ કે અજવાળી કાકીની માંડણ સાથે સિનેમાઘર અને મુંબઈની મુલાકાત. શહેરી પરિવેશની પાર્શ્વભૂમાં એની પ્રાદેશિકતા ભાવકના ચિત્તમાં હાસ્ય પ્રેરે છે.અને એ હાસ્યને લીધે જ ગામડાંની હદમાં ખટપટી અને પ્રપંચી લાગતા ગ્રામજનો ગામડાંની બહારની દુનિયામાં તદ્દન સહજ, માનવીય અને ભલાં-ભોળાં લાગે છે.

પાઠટીપ :

૧. રાવલ, પ્રદિપ : 'મેઘાણી-મડિયાની નવલકથામાં સમાજજીવન': પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ. પૃ.૧૩૨
૨. Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles' : Penguin Books , 1988 p.75
૩. Hardy, Thomas : 'Far From The Madding Crowd' : Oxford University Press, Delhi , 1984 p.41
૪. હાર્ડી, થોમસ : અનુવાદ : હંસાબેન સી પટેલ : 'ધ વુડલેન્ડર્સ': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૨. પૃ. ૯
૫. એજન. ૪૦
૬. એજન. ૮૫
૭. મડિયા, યુનીલાલ : 'વ્યાજનો વારસ': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, દ્વિતી આવૃત્તિ , ૨૦૦૨. પૃ. ૨૧
૮. મડિયા, યુનીલાલ : 'ઈંધણ ઓછાં પડયાં': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૯૧. પૃ. ૯૮
૯. એજન. ૧૧૫-૧૧૬
૧૦. એજન. ૧૦૧
૧૧. મડિયા, યુનીલાલ : 'વેળાં વેળાંની છાંચડી' : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બારમી આવૃત્તિ , ૨૦૦૮. પૃ.૧૨
૧૨. Kishor, Usha Walters : ed. Rama Kundu : 'Thomas Hardy : A Critical Spectrum' ; Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi , 2002. p.24
૧૩. Hardy, Thomas : 'The Mayor of Casterbridge' : Rohan Book Company, Delhi, 2003 p.312

- ૧૪.Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles': p.119
- ૧૫.Ibid., p.293
- ૧૬.Ibid., p.302
- ૧૭.Ibid., p.39
- ૧૮.Kishor, Usha Walters : ed.Rama Kundu : 'Thomas Hardy : A Critical Spectrum' : p.33.
- ૧૯.Hardy, Thomas : 'Jude The Obscure' : Oxford University Press, 1985 p.86
૨૦. Ibid., p. 345
- ૨૧.Hardy, Thomas : 'The Return of The Native': Wordsworth Editions Limited , Heartfordshire, 2000 p.168-169
૨૨. Ibid., p. 170
૨૩. Jan, K.M.-Firdaus, Shabnam : 'A Guide to English Literature' : Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi , 2003 p.31
- ૨૪.Maheshwari, Vinod Kumar :ed.Rama Kundu : 'Thomas Hardy : A Critical Spectrum' : p.40
- ૨૫.Cecil, David : 'Hardy The Novelist' : Constable & Company Ltd.,London, 1969 p. 26-27
૨૬. મડિયા, ચુનીલાલ : 'વેળાં વેળાંની છાંયડી': પૃ. ૩૦
૨૭. એજન. ૩૨
૨૮. એજન. ૩૫
૨૯. એજન. ૬૮
૩૦. એજન. ૬૯

૩૧.એજન. ૪૧૩

૩૨.મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૨' : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ત્રીજી
આવૃત્તિ, ૨૦૦૭. પૃ.૧૯

૩૩.એજન. ૧૦૪

૩૪.એજન. ૧૪૪

૩૫.એજન. ૧૪૫

૩૬.એજન. ૧૮૮

૩૭.એજન. ૫૪

૩૮.મડિયા, યુનીલાલ: 'શેવાળનાં શતદલ': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૯૧.પૃ.૧૨૫

૩૯.એજન. ૧૩૨

૪૦.એજન. ૨૯૨

૪૧.રાવલ, પ્રદિપ : 'મેઘાણી-મડિયાની નવલકથામાં સમાજજીવન': પૃ. ૧૨૮

૪૨.વડગામા, નીતિન : 'યુનીલાલ મડિયા': સાહિત્ય અકાડેમી, નવી દિલ્લી, ૧૯૯૯. પૃ.૧૪

૪૩.Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles': p.302

૪૪.Hardy, Thomas : 'Jude The Obscure' : p.27

૪૫.Dak, T. M. :ed.T.M.Dak :'Social Transfomation in India': Ajanta
Publications, Delhi, 1990 . p. 7

૪૬.મડિયા, યુનીલાલ : ' લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ.૫૫-૫૬

૪૭.એજન. ૧૪૯

૪૮.એજન. ૧૬૦

૪૯.મડિયા, યુનીલાલ: 'શેવાળનાં શતદલ': પૃ. ૩૦૨

૫૦.એજન. ૩૦૭

- ૫૧.મડિયા, ચુનીલાલ :‘વ્યાજનો વારસ’: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, અગિયારમી
આવૃત્તિ, ૨૦૦૨. પૃ. ૧૦૮
- ૫૨.Hardy, Thomas : 'Jude The Obscure' : p.12
૫૩. Ibid., p.256
૫૪. Ibid., p.275
૫૫. Ibid., p.308
૫૬. Jan, K.M.-Firdaus, Shabnam : 'A Guide to English Literature' : p.16
- ૫૭.Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles' : p. 125
- ૫૮.Eagleton, Terry : 'The English Novel : An Introduction': Blackwell
Publishing , U.S.A. 2004. p.196
- ૫૯.Hardy, Thomas : 'Far From The Madding Crowd' : p.320
- ૬૦.Ibid., p. 446
- ૬૧.Hardy, Thomas : 'The Return of The Native' : p. 167
- ૬૨.Ibid., p. 271
- ૬૩.Hardy, Thomas : 'The Mayor of Casterbridge' : p. 74-75 .
- ૬૪.Ibid., p. 309
- ૬૫.Dusseau, John L. : ed. Robert Hudson, Edwin Arnold : ' Thomas Hardy :
A Critical Study': Anmol Publications Pvt. Ltd. New Delhi , 2005. p.
171
- ૬૬.Eagleton, Terry : 'The English Novel : An Introduction': p. 212
૬૭. મડિયા, ચુનીલાલ : ‘લીલુડી ધરતી ભાગ-૨’: પૃ. ૮૪
૬૮. મડિયા, ચુનીલાલ: ‘શેવાળનાં શતદલ’: પૃ. ૧૭૨-૧૭૩

૬૯.એજન. ૨૦૪

૭૦.એજન. ૨૦૫

૭૧.જાની, બળવંત : 'યુનીલાલ મડિયા: 'ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય': અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ,
૨૦૦૦. પૃ. ૯

૭૨.મિસ્ત્રી, ડૉ. ભૂપેન્દ્ર : 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા': પ્રકાશક ડૉ. ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી, પ્રથમ
આવૃત્તિ, ૧૯૮૯. પૃ. ૧૮૫

૭૩.મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ.૧૮

૭૪.એજન. પૃ.૨૦૯

૭૫.એજન. પૃ.-૧૫

૭૬.મડિયા, યુનીલાલ : 'વ્યાજનો વારસ': પૃ. ૮૧-૮૨

૭૭.શુક્લ, યશવંત : સંપાદકો : ઉમાશંકર જોષી, વાડીલાલ ડગલી વગેરે : 'મડિયાનું મનોરાજ્ય':
મડિયા સ્મારક સમિતિ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૦ પૃ.૬

૭૮.એજન. ૫૧

૭૯.મડિયા, યુનીલાલ : 'આલા ધાંધલનું ઝીઝાવદર'; નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બીજી
આવૃત્તિ, ૨૦૦૧. પૃ. ૪૧

૮૦.મડિયા, યુનીલાલ : 'વેળાં વેળાંની છાંયડી': પૃ.૪૦૫

૮૧.મડિયા, યુનીલાલ : 'કથાલોક': પ્ર-નવલકથાની શક્તિ

૮૨.Chakrabarti, Santosh : ed.Rama Kundu : 'Thomas Hardy : A Critical
Spectrum': p.134

૮૩.Rai, Ganpat : 'Thomas Hardy's Realism and Pessimism': Shipra
Publication, 1996. p. 45-46

૮૪.પટેલ, ડા| ઉત્તમભાઈ : 'સ્વાતંત્ર્યોત્તર હિન્દી ઉપન્યાસમેં કૃષકજીવન': ભારત ભારતી, ૨૦૦૨।
પૃ।૧૨૨

૮૫.મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ. ૩૩

૮૬.Nagar, Sheela & Gupta Meena : ed. T.M.Dak : 'Social Transformation in
India' : p.72

૮૭.મિસ્ત્રી, ડા. ભૂપેન્દ્ર : 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા': પૃ. ૧૬૨

૮૮.રાણિંગા, ડા.અમૃત : 'નવલકથાકાર મડિયા': પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ :
૧૯૯૦, પૃ. ૨૧,૨૮

૮૯.મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ.૨

૯૦.રાણિંગા, ડા.અમૃત : 'નવલકથાકાર મડિયા': પૃ. ૩૭

